

گزارشی از

کتاب آموزشی زبان فارسی در جمهوری آذربایجان (از آغاز تاکنون)

علی اصغر شعردوست

سده ششم هجری از بسیاری جهات درخشانترین دوره حیات زبان و ادبیات دری بوده است. در این دوره نه تنها زبان و ادب پارسی به مرحله تکامل می‌رسد، بلکه حوزه نفوذ آن نیز گسترش می‌یابد. منتقدان این را نتیجه حمایت و توجه سلسله سلجوقیان می‌دانند. در دوره حاکمیت سلاجقه علاوه بر تشویقها و حمایتهای مستقیم آنان از شاعران و نویسندگان، تأسیس مدارس نظامیه به اهتمام خواجه نظام‌الملک وزیر حکومت سلجوقی نیز در اشاعه زبان و ادب پارسی تأثیر بسزایی داشته است. تأسیس این مدارس از نیمه دوم قرن پنجم هجری آغاز شد و در مدتی نه چندان دراز در همه شهرها و نواحی اسلامی تحت حاکمیت سلجوقیان مدارسی دایر شد. بنابه نوشته حافظ ابرو مؤلف «زبدة التواریخ»، خواجه نظام‌الملک در یک سال حدود هفتاد مدرسه در

بلاد اسلامی تأسیس کرده است.^(۱)

تشکیل نظامیه‌ها در گسترش مدارس و مکتبخانه‌های محلی و نیز تحول سازمان آموزشی آنها بی‌تأثیر نبود. «قبل از تأسیس مدارس نظامیه مراکز علمی مهمی از قبیل مرکز علمی و درمانی جندی شاپور، بیت‌الحکمه بغداد، جامع‌الازهر مصر و مرکز علمی و درمانی عضدی در بغداد وجود داشته است، که هیچ‌یک از آنها به معنی اصطلاحی مدرسه، معروف نگردیده و برنامه‌های آنها اصولاً در بیشتر موارد با روش معمول در نظامیه‌ها مغایرت داشته است.»^(۲) در حالی که نظامیه‌ها در حکم مراکز آموزش عالی آن روزگار بوده‌اند و زبده‌ترین طلاب و دانش‌پژوهان از اقصی نقاط جهان برای تحصیل به این مراکز روی می‌آورده‌اند، همانسان که اشارت رفت، مدارس و مکتبخانه‌های محلی نیز برای ایجاد تغییر در سازمان آموزشی خود به شیوه کار نظامیه‌ها نظر داشتند.

از اواخر قرن پنجم هجری در آذربایجان نیز مدارس رونق یافتند. شاید یکی از دلایل ظهور یکباره شاعران سرآمد آذربایجان در قرن ششم، معلول همین گسترش مدارس و مراکز علمی باشد.

از اسناد تاریخی چنین بر می‌آید که بیشتر مدارس و مکتبخانه‌های آذربایجان در شروان و نواحی اطراف آن متمرکز بوده است. از آثار نظامی گنج‌ای روشن می‌شود که او عمر خود را در زادگاهش گنجه به سر برده و بالطبع تحصیلات خود را نیز در همانجا به پایان رسانده است. نظامی تنها یکبار به دعوت زبان‌ارسلان برای دیدار با وی به یکی از نواحی اطراف

۱. حافظ ابرو. زبدة التواریخ. (نسخه خطی). تهران، کتابخانه ملک. شماره ۴۱۴۳ - ۴۱۶۶.

۲. کسایب، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳، ص ۷۷.

در سی فرسنگی گنجه سفر می‌کند.

در منظومه «خسرو و شیرین» به این دیدار اشارت رفته است:

سبک باشی ای نسیم صبحگاهی تفضل کن بدان فرصت که خواهی
زمین را بوسه ده در بزم شاهی که دارد بر ثریا بارگاهی
جهان بخش آفتاب هفت کشور که دین و دولت از وی شد مظفر...^(۱)
نظامی جز این سفر کوتاه، هرگز شهر و دیار خویش را ترک نگفته و به تعبیر خویش در گنجه شهر بند بوده است:

چراگشتی در این بیغوله پا بست چنین نقد عراقی بر کف دست
رکاب از شهر بند گنجه بگشای عنان شیرداری، پنجه بگشای^(۲)

□

نظامی که در گنجه شد شهریند مباد از سلام تو نابهره مند^(۳)

□

نظامی ز گنجینه بگشای بند گرفتاری گنجه تا چند چند^(۴)

با این حال، وی در غالب علوم و اسما صر سرآمد بوده است:

هر چه هست از دقیقه‌های نجوم با یکایک نهفته‌های علوم
خواندم و سر هر ورق جستم چون تو را یافتم ورق شستم^(۵)
همچنین شاعر به زبانهای مختلف نیز تسلط داشته، خود در مثنوی «شرف‌نامه» به این اشاره می‌کند:

۱. نظامی گنجه‌ای. خسرو و شیرین، تهران: توس، ۱۳۶۶، ص ۲۵.

۲. ۴، ۳، ۵، ب زنجانی احوال و آثار و شرح مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای (بخش بررسی آثار نظامی). تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸، صص ۵۵ - ۱.

چو می‌کردم این داستان را بسیج سخن راست زو بود و ره پیچ پیچ
سخنها که چون گنج آکنده بود به هر سختی در پراکنده بود
ز هر نسخه‌ها برداشتم تابه‌ها بر او بستم از نظم پیرایه‌ها
زیادت و تاریخهای نوی یهودی و نصرانی و پهلوی
گزیدم ز هر نامه‌ای نغز او ز هر یک زبان هر که آگه بود
ز هر پوست پرداختم مغز او زبانش ز بیغاره کوتاه بود. (۱)

این همه قرائنی است مبنی بر وجود مدرسه‌ای معتبر در گنجه. دکتر کسایی در کتاب «مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن» به نقل از «آثار البلاد» به وجود مدرسه‌ی ظاخر در شش منزلی گنجه اشاره می‌کند: «بنابه نوشته عمادالدین قزوینی، ظاخر شهری بزرگ بر پر جمعیت بوده و در شش منزلی جزه از بلاد لکزان قرار داشته است. هوای این شهر بسیار سرد بوده و آب در تابستان و زمستان یخ می‌بسته است. اهالی آنجا حرفه و تجارتی نداشته و از دانه‌هایی شبیه جو به نام سلت ارتزاق می‌کرده‌اند. مردم این شهر را پیشوایی نبوده و تنها خطیبی داشته‌اند که به وی اقتدا می‌کرده و یک قاضی که خصومات آنان را مطابق مذهب شافعی فیصله می‌داده و همه شافعی مذهب بوده‌اند. خواجه نظام‌الملک در آنجا مدرسه‌ای بنا نموده و یک مدرس و عده‌ای فقیه در آن مدرسه به تعلیم و تعلم پرداخته‌اند. خواجه برای آن فقیه ماهانه یک رأس گوسفند و مقداری از سلت که خوراک مرسوم آنجا بود مقرر نموده و ایشان مختصر مزنی و کتاب امام شافعی را به لغت لکزی نقل نموده بودند و از آن به عنوان کتاب

درسی استفاده می‌کردند. (۱)

متأسفانه درباره‌ی مدرسه ظاخر، به اطلاعاتی بیش از آنچه در «آثار البلاد» آمده، بر نمی‌خوریم. نظامیه‌ها و مدارس که به شیوه آنها تأسیس شده بود، اگرچه در ابتدا بیشتر به اشاعه تعلیمات مذهب شافعی در مقابل اسماعیلیه اهمیت می‌دادند، لیکن بعدها تدریس علوم عقلی و نقلی مختلف در برنامه این مراکز آموزشی جای گرفت. همچنین با مرور زمان، فارسی نیز به عنوان زبان تدریس، پذیرفته شد.

و این سرآغاز نفوذ متون ادبی - عرفانی پارسی در مدارس مذکور بود. مطالعه در زندگی شاعران بزرگ دیگر همچون ابوالعلاء گنجه‌ای، فلکی شروانی، مجیرالدین بیلقانی، خاقانی شروانی و... نیز بر اشاعه و رونق مراکز آموزش علم و ادب در آذربایجان دلالت دارد. اما با توجه به اینکه نظامی نه در دربار شاهان و اتابکان به سر برده و نه شهر و دیار خویش را ترک گفته، تبحر وی در همه علوم و فنون عصر، گسترش مدارس - و به تبع آن زبان و ادب پارسی - در نواحی شمالی آذربایجان را خود گواهی نیکوست. «در شهرهای آذربایجان آغاز قرن ششم طلیعه تأسیس مدارس و مراکز علمی بوده است. این اثر در ذکر وقایع سال ۵۰۱ ه. ق. می‌نویسد:

«صدقه بن یزید که مردی دوستدار دانش و دانشمندان بود، به هنگام

حکومت بر این دیار، به تأسیس مدارس قیام نمود.» (۲)

به نظر می‌رسد پیش از قرن ششم هجری، تعلیم و تعلم در آذربایجان

نیز همچون اکثر نقاط دیگر به شکلی نهادینه و سازمان یافته نبوده است و با توجه به اینکه مردم آذربایجان به پارسی دری تکلم نمی کرده اند، رواج زبان و ادب پارسی از دوره توسعه مدارس و مکتبخانه ها آغاز می شود. بنابه نوشته ناصر خسرو، قطران تبریزی مقتدای شعرای پارسی گوی آذربایجان، که در سده پنجم هجری می زیسته، به لغت دری احاطه کامل نداشته است: «در تبریز قطران نام شاعری را دیدم شعر نیک می گفت، اما زبان فارسی نیکو نمی دانست. پیش من آمد. دیوان منجیک و دیوان دقیقی بیاورد و پیش من بخواند و هر معنی که او را مشکل بود از من پرسید. با او بگفتم و شرح آن بنوشت و اشعار خود بر من بخواند.»^(۱)

قطران از دیدار کوتاه خود با ناصر خسرو، استفاده می کند و اشکالات خود را از وی می پرسد. این نشان می دهد که هنوز در آذربایجان، اساتید و مدرسان متبحر در زبان و ادب پارسی نبوده اند. بتدریج در گنجه، شروان، تبریز و مراغه مدارس دایر می شود. این مدارس معلمانی توانا و کتابخانه هایی گسترده داشته اند. در قصبه شبستر نیز مدرسه ای بوده که در آن افزون بر علوم طبیعی، زبان و ادبیات فارسی و عربی نیز تدریس گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

می شده است. شیخ محمود شبستری تحصیلات اولیه خود را در همان مدرسه سپری کرده و سپس برای تکمیل تحصیلات خود راهی تبریز شده است.

در سده های نهم و دهم هجری مسئله آموزش قوت مضاعفی می یابد. در تبریز و اردبیل طلاب بسیاری، از محل درآمد اوقاف به تحصیل علوم می پردازند. در شروان هم سازمان آموزش مدرسه ای گسترش می یابد.

۱. ناصر خسرو سفرنامه، (به تصحیح دبیر سیاقی، تهران: زوار، ۱۳۷۳، چاپ پنجم، ص ۹.

سیدیجی شروانی و شاگردش یوسف زین العابدین شروانی و کمال الدین مسعود شروانی از دانش آموختگان آن دوره اند. بدرالدین سیدیجی لاله وی - دانشمندی که مورد عز و احترام شاه اسماعیل صفوی بود نیز تحصیلاتش را در مدرسه شروان به پایان رسانده بود.

بعدها در سده دوازدهم هجری مدرسه شفیع افندی در شهر قازاخ از رونق ویژه ای برخوردار بوده است.

ملاپناه واقف، شاعر برجسته آذربایجان از دانش آموختگان مدرسه شفیع افندی بود. واقف خود بعدها مکتبخانه ای دایر کرده و عنوان ملا نیز از این روی بر وی اطلاق می شده است. در این مدارس آثار شاعران بزرگی چون حافظ، سعدی و جامی جزو برنامه درسی بوده است.

واقف در شعری می گوید:

من سنین وصفینی ای ماه کرم!
حافظدن، جامیدن آرتیق سؤیلهرم
حق بیلیرکی، سنی نجه ایستهرم
ای بی وفا قدیر بیلیمز، بری باخ!^(۱)

از همین مصراعها مشخص می شود که نه تنها واقف با آثار حافظ و جامی آشنا بوده، بلکه به آثار آن دو شاعر در مدارس آذربایجان نیز اهمیت بسیاری داده می شد. متأسفانه بیشتر جزوات و رسالات درسی مدارس آن روزگار از میان رفته است. در معدود جزوه های درسی هم که بر جای مانده، - طبق سنت معهود استنساخ - نام مدرس و مدرسه ذکر

۱ ای ماه کرم! من تو را بیش از حافظ و جامی وصف کنم. حق داند که چه سان شیفته توام،

ای بی وفای قدر شناس، بدینسوی بنگر!

نشده است. این نوع استنساخ کتب و جزوات درسی از قرن دهم شروع شده است و در سده‌های پیشتر بندرت نمونه‌هایی یافت می‌شود. استنساخ متون ادب پارسی از قرن دوازدهم به شکلی نیرومندتر و منظمتر ادامه می‌یابد.

در قرن یازدهم هجری مدرسه ملامحمد قازاخی در شهر قازاخ دایر بوده و کتاب شرح عزّی و نیز بعضی نسخ گلستان سعدی جهت تدریس در آن مدرسه، کتابت شده است. در مدارس آن روزگار هر مدرس و معلمی آثار و متونی را که با جهان‌بینی خود مطابقت داشته، به عنوان کتب درسی معرفی می‌کرده است. البته شرایط سیاسی - اجتماعی نیز در این امر دخیل بود. به عنوان مثال در دوره صفوی مدرسه‌ای به نام دارالارشاد در اردبیل دایر بوده که تبلیغ مذهب تشیع، اساس برنامه درسی آن را تشکیل می‌داد. حسین الهی اردبیلی از معلمان شهیر سده‌های نهم و دهم از مدرسان دارالارشاد بوده است. وی شرح و حواشی مختلفی به فارسی و ترکی آذری نگاشته است.

در اوایل قرن هشتم هجری، در مدرسه داغ کسمن (از قرای قازاخ) جلسات شرح اصطلاحات صوفیه توسط علی افندی شروانی برگزار می‌شده است. این نشان می‌دهد تعلیم صوفیگری جزو برنامه درسی مدرسه مذکور بوده است. در مدارس نواحی مختلف آذربایجان و قفقاز متونی چون گلستان و بوستان سعدی، یوسف و زلیخای جامی و... از مواد درسی ثابت بوده است. در مدرسه روستای داغ کسمن نیز زبان و ادب پارسی بویژه آثار حافظ، سعدی و جامی در کنار تعلیمات صوفیه، آموخته می‌شد. یکی از نسخ خطی دیوان حافظ که اکنون در انستیتوی نسخ خطی

آذربایجان نگهداری می‌شود، در همان مدرسه استنساخ شده است. در قرن یازدهم در تبریز قریب پنجاه مکتبخانه و مدرسه دایر بوده است. از آن میان مدرسه صادقیه مهمترین و معتبرترین مدرسه به شمار می‌رفت. در تبریز اساتید و مدرسان زنده‌ای چون میرزاباقی و ملارجبعلی واحد به تعلیم و تعلم مشغول بوده‌اند. از اواخر قرن دوازدهم، تعداد مدارس آذربایجان روی به فزونی می‌نهد و شیوه‌های آموزشی نیز ارتقاء کیفی می‌یابد. در آن سالها معلمان برجسته‌ای همچون عبدالحلیم قوتقاشینی و حاجی سیدمحمد افندی در تعلیم و تربیت طالبان علم و ادب بسیار کوشیده‌اند. بعدها مدارس متعددی شروع به فعالیت کردند، از جمله مدارس عبدالغنی نحوی، حاج فضل‌الله افندی آخوندزاده، علی افندی زگزیدی و کریم افندی شهرشکی، مدرسه ملاعبدالجواد در باکو، مدرسه میرزا سمندر در قریه بالاخوانی، مدرسه احمد افندی خینالیقلی در قوبا و مدرسه احمد بنی عبدالرحمن افندی در خاچمز.

در مدارس شروان معلمان نخبه‌ای چون حاج عبدالمجید، مصطفی افندی و عبدالخالق افندی تدریس می‌کردند. مکتبخانه ملاعباس - پدر عباس صحت شاعر آذری - در شماخی نیز شهرتی بسزا داشت. محمدهادی (۱۹۲۰ - ۱۸۷۹ م.) از شاعران مشهور آذربایجان در همین مکتبخانه تحصیل کرده است. در مدرسه گوی چای نیز معلمان برجسته‌ای به امر تدریس اشتغال داشتند، که صدرالدین افندی، حاج یوسف افندی قره‌باغلارلی، حاج امیر افندی و عبدالله افندی زردابی از آن جمله‌اند. در برخی روستاها و قصبات هم مکتبخانه‌هایی برای تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان تأسیس یافته بود. در برگشاد جلسات درس ابراهیم افندی

برگشادی، عبدالرحمن افندی و حاج محمد افندی برگشادی، در آغداش، مکتبخانه اسماعیل افندی شمس آبادی، در ارال جلسات درس کریم افندی و شمس‌الدین افندی، در عرب اجاقی حوزه درسی محمد افندی، در قوتقاشین مکتبخانه حاج اسماعیل افندی، در روستای اوچ چواق از توابع آغداش مدرسه حاج عبدالله افندی (وی برادر کوچک حاج اسماعیل افندی مدرس مکتبخانه قوتقاشین بود)، و در قازاخ مدرسه عثمان افندی (وی فرزند ملأولی و دادی شاعر قرن دوازدهم بود)... و شماری مدارس دیگر دایر بود. همه این مدارس از برنامه‌های درسی شایسته و قوی برخوردار بودند. در این میان مکتبخانه حاج عبدالغنی افندی پسر حاج محمد افندی نحوی در شکی پرآوازه‌ترین مدرسه آن روزگار بوده است. در مدرسه مذکور در کنار تدریس دروسی چون نظریه ادبی، عروض و قافیه و منطق، قصاید حکمی - فلسفی خاقانی شروانی، امیرخسرو دهلوی و عبدالرحمن جامی شرح و تفسیر می‌شد. شایان ذکر است که مدرسه حاج عبدالغنی افندی مخصوص سطوح آموزشی بالاتر بود و برای همین، تدریس قصاید عرفانی - فلسفی در برنامه درسی آن جایگاه ویژه‌ای داشت. طلاب نخست از روی این آثار نسخه برداری می‌کردند سپس شرح و تفسیر ابیات را در حواشی نسخ مذکور می‌نگاشتند. در برخی از نسخ بر جای مانده، وزن شعر و گاه صنایع بدیعی از ابیات مختلف نیز در حاشیه یادداشت شده است.

نکته جالب دیگر، اینکه اغلب معلمان دروس زبان و ادب پارسی مدارس آن دوره یا خود شاعرانی مشهور بوده و یا افرادی دارای ذوق و علاقه شاعری بوده‌اند، از همین روی جلسات درس برای دانش‌آموزان

شیرین و جذاب بود.

درباره ظهوری شاعر شهیر قرن سیزدهم آذربایجان می‌خوانیم: «تحصیلاتش را در شماخی به پایان برده است، به زبان فارسی نیز اشعاری دارد و از اعضای مجلس بیت‌الصفا بود. و سال ۱۸۹۲ م. به باکو مهاجرت نموده و دو سال مکتب‌داری کرده است...»^(۱)

یا درباره مضطر تبریزی می‌نویسند: «زندگیش را از طریق تدریس در مکتبخانه می‌گذرانده... کتاب درسی «گلزار بهار» وی در سال ۱۹۰۷ در تبریز منتشر شده است»^(۲)

همان‌گونه که پیشتر اشاره شد ملاپناه واقف شاعر صاحب سبک قرن دوازدهم نیز مکتبخانه‌ای داشته است. علاوه بر این، بسیاری از شاعران قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم آذربایجان به شغل معلمی مشغول بوده‌اند. قدسی گنجه‌ای (۱۸۶۵ - ۱۸۱۶ م.)، اسماعیل محزون (۱۸۹۴ - ۱۸۲۱ م.)، میرزا محسن خیالی (۱۹۰۴ - ۱۸۲۴ م.)، زین‌العابدین ساغری (متوفی به سال ۱۸۲۶ م.)، صادق صدقی حسن‌زاده (متولد ۱۸۵۷ م.)، سیدعظیم شروانی (۱۸۸۸ - ۱۸۳۵ م.) و شاگرد وی میرزا علی‌اکبر صابر (۱۹۱۱ - ۱۸۶۲ م.)... از آن جمله‌اند.

در مدارس و مکتبخانه‌هایی که شاعران و ادیبان مذکور درس می‌دادند. اگرچه آثاری چون شرح ایساغوجی، تحفه شاهی، آداب محصلین... جزو برنامه درسی بودند، لیکن در برنامه تدریس خود به گلستان و بوستان سعدی، سبحة‌الابرار و لجة‌الاسرار، «جلاءالروح و شرح

1. Azərbaycan gəzəlləri. Səhifə: Azərbaycan. 1991. səh. 262.

2. Orqa - səh. 327.

بسمله و یوسف و زلیخای جامی» ساعات بیشتری اختصاص می‌یافت. قصیده جلال‌الروح جامی نظیره‌ای است بر قصیده بحر‌الابرار خاقانی شروانی، این قصیده شنییه خاقانی با ابیات زیر شروع می‌شود:

دل من پیر تعلیم است و من طفل زبانداش
 دم تعلیم سر عشر و سر زانو دبستانش
 هنوزم عقل چون طفلان سر بازیچه می‌دارد
 که این بازیچه گون حقه به بازی کرد حیرانش
 نظاره می‌کنم و یحک درین هنگامه طفلان
 که مشکین مهرآسوده است و نیلی حقه گردانش
 به پایان آمد این هنگام کانیک روز عالم شد
 بود هر جا که هنگامه است شب هنگام پایانش
 دلم قصر مشبک داشت همچون خان زنبوران
 برون سساده در و بام و درون نعمت فراوانش
 نه خانه، عنکبوت‌آسا سراپرده زده بیرون
 درون ویرانه و برخوان مگس بسیند پیرانش
 نه چون ماهی درون سو و بیرون از درم گنجش
 که بیرون چون صدف عور و درون سو از گهر کانش... (۱)

در کنار قصیده خاقانی، نظیره‌ای که جامی با عنوان «جلاءالروح» بر آن نوشته، و نیز نظیره‌هایی که امیر خسرو دهلوی با عنوان (مرآت‌الصفا) و ملامحمد فضولی با عنوان (انیس‌القلب) سروده‌اند، تدریس می‌شد.

۱. خاقانی شروانی، دیوان، به تصحیح دکتر سجادی، تهران، ۱۳۳۸.

منشآت میرزا مهدی‌خان استرآبادی نیز جزو مواد درسی مکتبخانه‌های آذربایجان بود. چند نسخه خطی از آن منشآت در انستیتوی کتب خطی جمهوری آذربایجان موجود است، که به ترتیب در سالهای ۱۲۰۶ توسط علی اصغر جریبی، در ۱۲۲۴، ۱۲۴۸، توسط آغاسی‌بن صالح قره‌باغی، در ۱۲۵۴، عباس‌بن ملااسماعیل (محل کتابت: بورجالی) در ۱۲۶۰ محمدبن مهدی‌الله وردی (محل کتابت: نخجوان) و در ۱۲۶۶ توسط عبدالرحیم افشاری... استنساخ شده است. «تاریخ نادری» تألیف میرزا مهدی استرآبادی هم در اوایل سده سیزدهم هجری از کتب درسی مدارس نواحی شمالی آذربایجان بوده است و هفت نسخه از آن که به سالهای (۱۱۸۹، ۱۲۰۴، ۱۲۰۸، ۱۲۱۹، ۱۲۹۰، ۱۲۲۰ و ۱۲۲۷) ه ق کتابت شده، در شمار کتب گنجینه نسخ خطی جمهوری آذربایجان است. در مدارس و مکتبخانه‌های آذربایجان به آثار عبدالرحمن جامی اهمیت بیشتری داده می‌شد و نسخ زیادی از آثار جامی در این دیار کتابت شده است. به طور کلی می‌توان گفت در آذربایجان آثار هیچ شاعر و نویسنده‌ای به اندازه آثار جامی، نشر نیافته است. دهها نسخه از «دیوان آن شاعر، از هفت اورنگ، سلسله‌الذهب، تحفة‌الابرار، سبحة‌الابرار، یوسف و زلیخا، از بهارستان، ترجمه حدیث اربعین» در انستیتوی کتب خطی جمهوری آذربایجان نگهداری می‌شود. همچنین نسخه‌های نفیس متعددی از آثار شیخ اجل سعدی شیرازی جزو کتب خطی آن انستیتو می‌باشد. «هفت نسخه خطی از کلیات، پنج نسخه خطی از بوستان، دو نسخه خطی از گلستان، نسخه‌ای خطی از منتخب بوستان و نسخه خطی دیگری از اشعار سعدی.» اکثر این نسخ به خط نستعلیق شکسته یا

شکسته نستعلیق نگاشته شده است.

در مدارس آذربایجان خلاصه‌ای از خمسه نظامی، رساله صحت و مرضی فضولی و کتاب چهل طوطی هم تدریس می‌شد. اما نسخ خطی کم شماری از این کتب بر جای مانده است.^(۱)

تا زمان تشکیل حکومت شوروی، در جمهوری آذربایجان کنونی و بسیاری از نقاط دیگر قفقاز آموزش و پرورش همچنان به همان سبک و سیاق سنتی ایرانی متداول بود. مکتبخانه‌ها معمولاً در جنب مساجد شهرها قرار داشت و امر تدریس را روحانیان عهده‌دار بودند. در مکتبخانه‌های سنتی، تهجی و حفظ، دو شیوه اصلی فراگیری دروس به شمار می‌رفت. در این مدارس آموزش، نخست براساس قرآن کریم و بعضی کتب دینی - تاریخی همچون جامع عباسی مرسوم بود. اما بتدریج متون ادبی نیز در ردیف کتب درسی جای گرفتند. گلستان و بوستان سعدی در این میان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بودند. بی‌شک چنین روشی برای سوادآموزان بسیار دشوار بود و امر آموزش را با صعوبت مواجه می‌کرد. آ. عبدالله‌اف در کتاب «فرازهایی از تاریخ آموزش زبان آذری»^(۲) به

دشواری فراگیری کلام... معجید بدون آموزش معنی آن و نیز سختی متون کلاسیک برای سنین پایین اشاره می‌کند. البته وی در توصیف زحمتی که کودکان در این راه بر می‌تافتند، تصاویر مدهشی از وضعیت مکتبخانه‌های قدیم می‌دهد که با واقعیت مطابقت چندانی ندارد. شاید اساسی‌ترین

۱. برای آگاهی بیشتر، رک به: فهرست انستیتوی نسخ خطی جمهوری آذربایجان، بخش چهارم.

۲. عبدالله‌اف، فرازهایی از تاریخ آموزش زبان آذری، باکو: ۱۹۶۶.

دلیل چنین برخوردی، روش افراطی آن باشد که عبدالله‌اف تصور می‌کند، هدف از تدریس متون کلاسیک فارسی، تعلیم زبان ترکی آذری به کودکان بوده است! اگر چه سوادآموزان ترکی زبان مکتبخانه‌های قدیم، پس از فراگیری کتابهایی چون بوستان و گلستان اغلب قادر به قرائت و کتابت ترکی نیز بودند. لیکن در آن روزگار هنوز در مدارس زبان و ادبیات فارسی آموخته می‌شد. آموزش قرآن کریم نیز علاوه بر اهمیت مذهبی، دلیل عمده دیگری نیز داشت. با توجه به اینکه خواندن کلمات به روش تهجی آموزش داده می‌شد، قرآن کریم به دلیل دارا بودن اعراب و حرکات نقش مهمی می‌توانست داشته باشد. به عبارت دیگر «قرآن کریم» کلیدی‌ترین کتاب در مکتبخانه‌ها بود.

به مرور زمان برای تسهیل در امر آموزش و سامان بخشیدن به آن، به نگارش کتابهای درسی همت گمارده شد. در اوایل به دلیل محدودیت امکانات چاپ و نشر، کتابها به صورت نسخ خطی تهیه می‌شد. «خوشنویسان کتابها را رونویسی می‌کردند و این شیوه که علمای متقدم ایجاد کرده بودند، چون میراثی نسل به نسل منتقل می‌شد».^(۱)

مکتبخانه‌ها تا اواخر سده نوزده میلادی همچنان تنها مراکز آموزشی بودند. از اواخر قرن نوزده میلادی در پی بروز جریانهای منورالفکری در قفقاز و نفوذ جلوه‌های تمدن غرب، بتدریج مدرسه‌هایی به سبک فرنگی با نام «مدارس اصول جدید» تأسیس شدند. اما تا اوایل قرن بیستم بعضی از مکتبخانه‌های قدیم جمهوری آذربایجان نیز همچنان به حیات خود ادامه می‌دادند. با رسمیت یافتن و گسترش مدارس نوین، دیگر

۱. سیداف، تاریخچه تکامل اندیشه آموزش در آذربایجان، باکو: ۱۹۵۸، ص ۱۰.

مکتبخانه‌ها به مدارس علوم دینی تبدیل می‌شدند. همزمان با فعالیت مدارس اصول جدید در جمهوری آذربایجان، نخستین «مدرسه روس و مسلمان» در سال ۱۸۸۷ م. به سعی سلطان مجید غنی‌زاده و حبیب‌بیگ محمود بیگوف از فارغ‌التحصیلان مرکز تربیت معلم الکساندرروفسکی (تفلیس)، در باکو گشایش یافت.^(۱)

تأسیس مدرسه روس و مسلمان، در واقع سرآغاز حضور زبان روسی در آذربایجان بود. با ایجاد اصول نوین آموزشی، مرحله‌ای جدید در آموزش زبان فارسی آغاز شد. در کوتاه زمانی کتابهای درسی مختلفی برای آموزش این زبان منتشر گردید. مانند: «قانون قدسی» نوشته عباس قلی آقا باکیخانوف، آثار میرزا کاظم بیگ عابدین‌اف و میرزا جعفر توپچی باشوف، کتاب دستور ابتدایی برای آموختن زبانهای عربی، فارسی و تاتاری، (به زبان روسی) نوشته میرصالح بیگ چوری، کتاب مکالمات فارسی - روسی، تألیف میرزا جعفر ایرانی به عنوان نخستین آثار علمی چاپ شده در زمینه آموزش زبان فارسی از اهمیتی بسزا برخوردارند. اکثر کتابهای مذکور در دهه‌های پایانی قرن ۱۹ م. منتشر شده‌اند. این کتابها بعدها در تألیف کتب درسی و کمک درسی بسیاری به عنوان منبع، مورد استفاده قرار گرفتند. به دلیل کمبود کتاب درسی مدتی از کتابهای «دستور ابتدایی برای آموختن زبانهای عربی، فارسی و تاتاری» نوشته میرزا صالح بیگ چوری و «مکالمات فارسی - روسی»، نوشته میرزا جعفر ایرانی در مدارس متوسطه نیز استفاده می‌شد.

برخی کتب درسی که خارج از مرزهای شوروی (سابق) چاپ شده

۱. عبدالله‌اف. فراهایی از تاریخ آموزش زبان آذری. باکو: ۱۹۶۶ صص ۱۲ و ۱۳.

بودند نیز در آموزش زبان فارسی به کار گرفته می‌شد، مانند: «دستور سخن» تألیف میرزا حبیب اصفهانی (استانبول، ۱۸۷۰ م.)، کتاب بی‌نامی از عبدالسلام تبریزی (تبریز، ۱۸۹۶ م.) و تعلیم لسان فارسی نوشته حسین دانش (استانبول ۱۹۱۲ م.)، از آن جمله‌اند.

دو کتاب «قواعد مختصر فارسی برای مبتدیان» نوشته عبدالسلام آخوندزاده (تفلیس، ۱۸۹۰ م.) و «اصول جدید» نوشته ولی بیگ‌اف (تفلیس و باکو، ۱۸۹۶ م.) نه تنها در آموزش زبان و ادبیات فارسی در گرجستان نقش مهمی داشتند، بلکه در مدارس جمهوری آذربایجان نیز مدتی به عنوان کتب درسی مورد استفاده قرار می‌گرفتند.

با آغاز قرن بیستم، روند تألیف و انتشار کتب ویژه آموزش زبان و ادب پارسی (اعم از درسی و کمک درسی) در جمهوری آذربایجان با شتابی مضاعف ادامه یافت، مانند: کلید ادبیات نوشته سلطان مجید غنی‌زاده و علی اسکندر جعفرزاده (باکو، ۱۹۰۱ م.)، خزینه اخبار، نوشته ولی بیگ‌اف (تفلیس، ۱۹۰۱ م.)، زبان فارسی تألیف فیضی (باکو، ۱۹۰۵ م.)، تعلیم الاطفال تألیف میرزا حسن خان تفرشی (۱۹۰۷ م.)، سنبلستان نوشته ملایوسف ذاکرجان (تاشکند، ۱۹۰۸ م.)، دستور پارسی و رهبر سخن تألیف میرزا محسن (۱۹۰۹ م.)، گلشن ادبیات نوشته عبدالله شایق (باکو، ۱۹۱۰ م.) و بدرقه اطفال، نوشته رازی محمدزاده (۱۹۱۶ م.)... برجسته‌ترین آثاری است که از ابتدای قرن بیستم میلادی تا انقلاب اکتبر و آغاز سلطه کمونیستها منتشر شده است. می‌بینیم که ۱۶ سال نخست قرن بیستم، درخشانترین دوره آموزش زبان و ادب پارسی در جمهوری آذربایجان و دیگر نقاط قفقاز بوده است. با آغاز سلطه کمونیستها (از سال

۱۹۱۷م). آموزش و پرورش آن دیار دچار دگرگونی عظیمی گشت.

به سال ۱۹۲۵م. کنگره معلمان در باکو برگزار شد، تا شیوه‌های دیگری برای آموزش و پرورش اتخاذ شود. آخرین نشانه‌های آموزش سنتی نیز برچیده شد. از سال ۱۹۱۷م. آموزش بر اساس الفبای لاتین آغاز شد و در مدارس جمهوری آذربایجان زبان روسی به عنوان زبان دوم جای فارسی را گرفت. «از سال ۱۹۲۸م. تا آغاز جنگ جهانی دوم، به هیچ کتابی در زمینه آموزش زبان فارسی در مدارس آذربایجان بر نمی‌خوریم»^(۱)

اما با آغاز جنگ جهانی دوم می‌بینیم که حکومت کمونیستی از هیچ تلاشی برای بسیج مردم فروگذار نمی‌کند و حتی در این راستا به طور موقت از برخی آمال خود نیز چشم فرو می‌پوشد، به طوری که در سالهای جنگ، درهای مساجد دوباره گشوده می‌شود و حتی مسجدها به مراکز بسیج نیروهای مردمی تبدیل می‌شوند. در همین راستا و نیز برای تظاهر به دوستی با همسایه جنوبی خود (ایران)، دیگر باره آموزش زبان فارسی در جمهوری آذربایجان و برخی جمهوری‌های دیگر آغاز می‌شود.

البته این بار فعالیت در زمینه زبان فارسی بیشتر در دانشگاه‌های شرقشناسی دانشگاه دولتی باکو متمرکز می‌شود. کتاب درسی زبان فارسی (برای روسی‌زبانان) نخستین کتابی است که در دوره تجدید حیات فارسی منتشر شده است، (۱۹۴۰م). بعدها کتابهایی چون: منتخبات (۱۹۴۶م.) و زبان فارسی (۱۹۵۲م.) منتشر می‌شود که هر دو توسط آذری مدیر کرسی زبانهای خاور نزدیک نوشته شده بود. سال ۱۹۵۷م. کتاب

۱. توفیقی، اسلوب آموزش زبان فارسی در کلاس پنجم. رساله کارشناسی ارشد باکو،

درسی «زبان فارسی» (برای کلاسهای چهارم و پنجم) توسط آذری و عزیزاده منتشر شد. از سال تحصیلی ۵۷-۱۹۵۶ تدریس زبان فارسی در مدارس متوسطه مجدداً آغاز می‌گردد. از سال ۱۹۶۲م. چاپ کتب درسی برای آموزش فارسی بار دیگر سرعت گرفت. مؤلفان این کتابها اغلب از میان اساتید و فارغ‌التحصیلان دانشکده شرقشناسی بودند.

آموزش زبان فارسی در جمهوری آذربایجان از سالهای نخست دهه شصت میلادی به سه شکل ادامه یافت:

الف. مدارس که در آنها تدریس زبان فارسی از کلاس پنجم شروع می‌شد.

ب. مدارس که زبان فارسی در آنها از کلاس دوم به عنوان زبان خارجی تدریس می‌شد.

طبق گزارش انستیتوی تعلیم و تربیت علمی-پژوهشی آذربایجان (شعبه روش تدریس زبانهای خارجی) تا سال ۱۹۷۲ م. در پنج مدرسه جمهوری آذربایجان تدریس زبان فارسی از کلاس دوم صورت می‌گرفت:

۱. مدرسه شماره یک نخجوان (از سال ۱۹۶۲).
۲. مدرسه شماره ۱۶۲ ناحیه اکتبر باکو (از سال تحصیلی ۶۴-۱۹۶۳).
۳. مدرسه شماره ۶۲ ناحیه شائومیان باکو (از سال ۱۹۶۴).
۴. مدرسه شماره ۱۹۰ باکو - مدرسه ۲۶ کمیسر باکو (از سال ۱۹۶۳).
۵. مدرسه شبانه‌روزی شماره ۴ جمهوری (از سال تحصیلی ۷۳-۱۹۷۲).

ج، همچنین در یکی از مدارس جمهوری آذربایجان زبان فارسی از کلاس اول تدریس می‌شد؛ مانند مدرسه شبانه‌روزی شماره ۴ جمهوری

آذربایجان.

براساس آیین‌نامه شماره ۷۶۹ تصویب شده در جلسه ۲۵ اکتبر ۱۹۶۵ شورای وزیران جمهوری آذربایجان، از سال ۱۹۶۶ تا ۱۹۷۱ تدریس زبان فارسی در مدرسه شبانه‌روزی شماره ۴ جمهوری از دوره آمادگی آغاز می‌شد.

اما به دلیل یک سری محدودیتها از سال تحصیلی ۷۳-۱۹۷۲ تدریس زبان فارسی از کلاس دوم شروع شد.^(۱)

بعد از استقلال جمهوری آذربایجان ارتباط فرهنگی میان ایران و جمهوری آذربایجان گسترش یافت و در حال حاضر تعداد مدارس ایرانی در باکو و نواحی اطراف روبه فزونی است. بی‌شک آموزش زبان فارسی در سرلوحه کار این مدارس جای دارد.

براساس آخرین اطلاعاتی که از وزارت تحصیل جمهوری آذربایجان کسب شده است، زبان فارسی در مدارس زیر تدریس می‌شود.

۱. باکو: مدارس شماره ۱۳، ۱۶۱، ۱۹۰، ۴ (شبانه‌روزی)، ۱۶۰، ۶۲، مدرسه بالاخانی، مدرسه ماشتاخا و مدرسه شبانه‌روزی مردکان.

۲. نخجوان.

۳. لنکران: در دو مدرسه (یک مدرسه در شهر لنکران و یک مدرسه

روستایی)

۴. آستارا: مدرسه شبانه‌روزی شماره ۴.

۵. جلیل‌آباد: در یک مدرسه روستایی.

۱. آذربایجان معلمی Azərbaycan MÜƏLLİMI. هفته‌نامه باکو، ۳۰ آوریل ۱۹۶۹.

۶. ماساللی: مدارس روستاهای قودمان‌کندی و تازه‌کند

۷. سومقایت: شش مدرسه

۸. گنجه: شش مدرسه

۹. شماخی: دو مدرسه

۱۰. شمکیر: دو مدرسه

۱۱. قوبا (= قوبه): دو مدرسه

۱۲. ترتر: دو مدرسه

۱۳. خاچمز: دو مدرسه

۱۴. آغستا، بردعه، سالیان، صابرآباد و علی‌بایراملی هر کدام یک

مدرسه

در هر پنج سال یک بار دوره‌ای برای بازآموزی و تکمیل تخصص

آموزگاران و معلمان تشکیل می‌شود. آخرین بار در سال ۱۹۹۵ گروهی از

معلمان زبان فارسی در انستیتوی کتب بازآموزی و تکمیل تخصص

کادرهای آموزشی تشکیل شد. علاوه بر این، هر سال در ماه اوت (قبل از

آغاز سال تحصیلی) کنگره معلمان در هر شهرستان تشکیل می‌شود. در

این کنگره‌ها توصیه‌های لازم ارائه می‌شود.

تعداد معلمان زبان فارسی در مدارس جمهوری آذربایجان به قرار زیر

است:

مدرسه شبانه‌روزی شماره ۴ باکو (بزرگترین مدرسه زبان فارسی) -

معلم ۲۳

مدرسه شماره ۱۹۰ باکو و ۱۶۱ باکو - هر کدام ۴ معلم

مدرسه شماره ۶۲ - ۷ معلم

مدرسه ترکان - ۶ معلم

مدارس شهرستان لنکران - ۴ معلم

مدرسه آستارا - ۲ معلم

در بقیه مدارس زبان فارسی نیز یک یا دو معلم به تدریس زبان فارسی اشتغال دارند.

کتابهای درسی و کمک درسی برای آموزش زبان فارسی

برای تدریس زبان فارسی در مدارس جمهوری آذربایجان تاکنون کتابهای بسیاری منتشر شده است؛ مؤلفان این کتابها از میان ادبا و مدرسان زبان فارسی‌اند. مهمترین کتب در این زمینه مربوط به مدارس متوسطه و مراکز آموزش عالی است.

الف - کتابهای درسی مدارس

۱. اصول جدید لسان فارسی. تألیف: صفرعلی بیگ ولی بیگ‌اف

ولی بیگ‌اف خود از معلمان دوره متوسطه بود. کتاب ۱۶۰ صفحه‌ای اصول جدید لسان فارسی شامل: الفبا، خوشنویسی، شعرها، داستانهای برای قرائت، تمرینهای دستوری و معلومات جغرافیایی است. در ۴ صفحه نخست کتاب زیر عنوان «سر مشق» نمونه‌هایی از خوشنویسی به خطهای نستعلیق و شکسته آمده است. در این بخش آموزش الفبا نیز در نظر گرفته شده است. مؤلف ضمن نشان دادن اشکال حروف مختلف مثالهای مختلفی برای هر حرف آورده است. در صفحه ۱۶ اطلاعاتی مختصر پیرامون مصوتات، صامتها و حرکات و نیز حروف شمسی و

قمری داده است.

سپس درباره اعداد اصلی، ترتیبی و کسری بحث می‌شود. از صفحه ۱۹ تا ۵۰ کتاب داستانها و حکایات ساده، کوتاه و شیرینی با در نظر گرفتن دروس گذشته آمده است. نمونه‌های منظوم و منثور گوناگونی که صفرعلی بیگ از شاعران و نویسندگان کلاسیک و نیز فرهنگ عامه ایران برگزیده، چه از نظر ادبی - آموزشی و چه به لحاظ مضمون در سطح مطلوبی است. برای همین در اکثر کتب درسی و کمک درسی آموزش زبان فارسی در جمهوری آذربایجان به این کتاب استناد و اشعار و حکایاتی از آن نقل می‌شود. از جمله در کتابهای فارسی، آدمک نان قندی، آدم و شیر و لقمان، پدران و پسران و...

در صفحه ۵۰ ضمائر شخصی و صرف آنها آموزش داده می‌شود. در صفحات بعد مباحثی چون اسم ذات و اسم معنی، مفرد و جمع و افعال کمکی مطرح می‌شود. پرسش و پاسخهایی که از صفحه ۱۱۲ تا ۱۲۶ و ۱۳۰ تا ۱۳۶ آمده، بیشتر برای تقویت مکالمه فارسی آموزان است. حکایات و داستانهای کتاب اصول جدید، اغلب حاوی مضامین اخلاقی، تربیتی و دینی است. در بخش پایانی کتاب حدود ۱۵ صفحه درباره جغرافی آمده است؛ این بخش را می‌توان جغرافیای مختصر کشورها و قاره‌ها نامید. در این کتاب درسی جای برخی توضیحات دستوری و نیز واژه‌نامه خالی است. همچنین در کتاب تکالیف و پرسشهای مربوط به متون نیامده است. با اینهمه کتاب مذکور به عنوان گام نخست در آموزش نوین زبان فارسی حائز اهمیت است. اصول جدید لسان فارسی به سال ۱۸۹۶ م. در بادکوبه به طبع رسیده یافته است.

۲. دستور پارسی. تألیف: میرزا محسن ابراهیمی

این کتاب برای شاگردان کلاس اول نوشته شده است. دستور پارسی به زبان فارسی در سال ۱۹۰۹م. در باکو چاپ شده است. مؤلف کتاب از طرف وزارت فرهنگ ایران برای تدریس زبان و ادب فارسی به جمهوری آذربایجان اعزام شده بود. میرزا محسن معلم ادبیات مدرسه سعادت باکو بود. کتاب دستور پارسی چنانکه از عنوانش نیک پیدا است برای آموزش دستور زبان فارسی به زبانی ساده نگاشته شده است. این کتاب ۳۱ صفحه‌ای به شیوه پرسش و پاسخ تنظیم شده است. دستور پارسی با سؤالی در تعریف دستور سخن شروع می‌شود و سپس با مباحثی چون اصوات حروف و کلمات ادامه می‌یابد. میرزا محسن کلمه را به سه قسم تقسیم می‌کند: اسم، فعل، حرف

او در تعریف اسم می‌نویسد: «اسم کلمه‌ای است که می‌فهماند یک معنا را بی‌زمان؛ چون در، پنجره»^(۱) و در تعریف فعل می‌گوید: «کلمه‌ای است که می‌فهماند یک معنا را با زمان؛ چون خواند، بخوان، خواهد خواند»^(۲). و در ادامه تعریف حرف می‌آید: «کلمه‌ای که به تنهایی معنی درست نمی‌فهماند؛ چون، از، در، با، بر، به»^(۳). همانگونه که از تعاریف بالا برمی‌آید مؤلف در تألیف کتاب، بیشتر به دستور زبان عربی نظر داشته است و حتی می‌توان گفت تعاریف مذکور برگردان تحت‌اللفظی جملات عربی است.

در کتاب، بخشی با عنوان اسم زمان آمده است. در حالی که این ناقص

تعریف اسم می‌باشد و در واقع آنچه به عنوان اسم زمان نام برده شده، قید زمان است.

در ادامه تعریف مصدر و زمانهای مختلف فعلی با تصریف نمونه‌هایی می‌آید.

بحث درباره تغییر و تبدیل حروف افعال به هنگام تصریف آنها از مباحث جالب دستور پارسی است. گرچه در این بخش نیزگاه به موارد ضد و نقیض برمی‌خوریم.

در صفحه ۲۰ کتاب بخشی با عنوان «در اسماء» آمده است. در این بخش به اجزای مختلف کلام (اسم، صفت، عدد، ضمیر، قید) پرداخته می‌شود.

میرزا محسن اعداد را به پنج دسته: اصلی، ترتیبی، کسری، توزیعی و مجموعی، تقسیم می‌کند. صفات نیز به پنج نوع تقسیم شده است: صفت عادی، صفت تفضیلی، صفت عالی، صفت افراطی (که همان صیغه مبالغه عربی است) صفت متساوی (صفت متساوی آن است که برابر بودن در موصوف را می‌فهماند چنانکه گویی: این چندان بزرگ است که آن - آن چندان باریک است که این). مبحث بعدی مربوط به ضمائر است. که بر سه نوع‌اند: ضمیر شخصی، ضمیر نسبی (اضافی) و ضمیر فعلی. و در صفحات پایانی کتاب بخش ادوات آمده است. مؤلف در این بخش به مضائق‌الیه، حروف ندا، حرف ربط، ادوات و پسوندهای کلمه‌ساز می‌پردازد و در هر مورد نمونه‌هایی ارائه می‌شود. با توجه به اینکه دستور پارسی به عنوان یک کتاب درسی تألیف یافته، شایسته‌تر بود در، آخر هر مبحث تکالیف و تمرینهایی برای دانش‌آموزان در نظر گرفته می‌شد. اما

کتاب فاقد این ویژگی است.

۳. زبان فارسی (برای کلاسهای چهارم و پنجم). تألیف: علی آذری - حسن عزیزاده

این کتاب درسی در سال ۱۹۵۷م، منتشر شده است. زبان فارسی شامل ۳۰۰ صفحه و ۳۸ درس می‌باشد. حدود ۸۰ صفحه از کتاب به آموزش الفبای فارسی، اشکال و شیوه‌های مختلف نگارش حروف و نیز ویژگیهای آوایی آنها اختصاص یافته است.

در پایان این قسمت (صفحه ۸۱) جدول الفبای فارسی آمده است. در جدول، ترتیب و نام حروف و شکل چاپی و تحریری آنها نشان داده شده است و پس از آن متون جایی دارد، نکات و توضیحات دستوری براساس این متون تنظیم شده است. علاوه بر این، تکالیف و تمرینهایی نیز در پایان هر درس داده شده، هر چند مؤلفان کتاب در همه موارد این روش را رعایت نکرده‌اند.

این کتاب شامل مباحث و مقوله‌های مختلف دستوری است. و در آن «زبان فارسی» جدول افعالی بی قاعده پرکاربرد و نیز واژه‌نامه فارسی - آذربایجانی (با آوانویسی) آمده است. چاپ دوم کتاب درسی مذکور به سال ۱۹۶۱م. منتشر شده است. بسیاری از نواقص و نارساییهای کتاب در این چاپ تا حدودی رفع شده است.

تکالیف کتاب زبان فارسی برای کلاسهای چهارم و پنجم در این چاپ به شکل سؤال و جواب ترتیب یافته و برای تقویت قرائت فارسی آموزان چندنامه نیز به کتاب افزوده شده است. در چاپ دوم لغتنامه هر درس در

پایان همان درس جای گرفته است. در کتاب درسی زبان فارسی تألیف آذری و عزیزاده، نمونه‌هایی از خط نستعلیق برای آموزش خوشنویسی همچنین تعلیم قرائت و کتابت خط نستعلیق ارائه شده است. چاپ دوم کتاب شامل ۳۷ درس است. یعنی درس ۳۸ در این چاپ حذف و در واقع به بخش تمرینهای قرائت منتقل شده است.

افزون بر آنچه نوشته آمد، بیشترین تغییرات چاپ دوم در بخش آموزش الفبا صورت گرفته است (اشکال حروف در چاپ دوم به طور کامل آمده است).

۴. زبان فارسی (برای کلاسهای ششم و هفتم). تألیف: علی آذری - نیرزمان حاتمی

کتاب درسی زبان فارسی (برای کلاسهای ششم و هفتم) به سال ۱۹۵۹م. از سوی آذرشر در باکو منتشر شده است. این کتاب درسی ۲۵۶ صفحه است و بر اساس قاعده زیر شکل گرفته است:

۱- متون درسی، ۲- توضیحات دستوری، ۳- تکالیف.

البته در مواردی این نظم و ترتیب به هم خورده است: در بعضی دروس توضیحات دستوری بعد از تکالیف آمده است و در بعضی موارد نیز توضیحات دستوری نیامده و فقط به تکالیف اکتفا شده است. گاه هم بعد از متون درسی و هم بعد از توضیحات دستوری تکلیفهایی داده شده است. در بخش توضیحات دستوری بیشتر به صرف پرداخته شده است تا نحو. در این کتاب قسمتی با عنوان لغات هست که در آن به مترادفات پرداخته می‌شود. در بخش توضیحات آوایی پیرامون تلفظ حرف اضافه

«آز» و حرف ربط «و» در شعر بحث می‌شود.

در مبحث نحو فقط از ساختمان جمله ساده سخن به میان می‌آید.

در باره عبارات نیز معلومات مختصری داده شده است.

شمار تکالیفی که در هر درس آمده، معمولاً بین دو تا هشت متغیر

است. از صفحه ۱۹۱ تا ۲۲۱ اشعار، داستانها و حکایاتی کوتاه و شیرین

برای قرائت آمده است.

بعد از این، بخش لغتنامه توضیحی - آوایی فارسی - آذربایجانی جای

دارد.

در این کتاب نیز در پایان، تکالیف، عبارات یا جمله‌ای حکمت‌آمیز به

خط نستعلیق نگاشته شده است.

۵. زبان فارسی (برای کلاس پنجم). مؤلفان: سلطان‌اف - رحمانی

کتاب درسی مذکور به سال ۱۹۶۲ م. از سوی انتشارات معارف باکو به

چاپ رسیده و شامل ۱۳۶ صفحه است. این کتاب نیز با آموزش الفبا

شروع می‌شود. در این قسمت علاوه بر آشنایی با الفبا درباره اصول تلفظ

و نگارش فارسی نیز اطلاعات لازم داده می‌شود.

متون کتاب به دو شکل کتابی و تحریری ترتیب یافته است. بخشهای

مربوط به تقویت قرائت اعراب گذاری شده تا به تلفظ صحیح کلمات

یاری کند. به طور کلی دروس کتاب زبان فارسی (برای کلاس پنجم) از سه

بخش عمده تشکیل یافته است: متون برای فراگیری کتابت و قرائت،

لغتنامه مربوط به هر متن، تکالیف

تکالیف و تمرینهای کتاب شامل نمونه‌هایی از خط نستعلیق، ترجمه و

آوانگاری و تمرینهای مصور است. از صفحه ۱۰۳ تا ۱۱۶ متون دیگری

برای قرائت آمده است. این بخش شامل مکالمات، اشعار و حکایات و

داستانهاست. کلمات و ترکیبات تازه متن در لغتنامه پایانی هر درس با ذکر

معنا و آوانگاری جای می‌گیرد.

در بخش توضیحات دستوری معلوماتی درباره پسوندهای جمع،

حروف اضافه و ضمائر شخصی می‌خوانیم. در صفحات ۲۴، ۶۹، ۹۳

جدول حروف تدریس شده تا همان صفحه‌ها آمده است. و در صفحه

۱۰۲ جدول کامل شامل اسامی و اشکال حروف الفبا و تلفظ هر حرف

جای دارد. در پایان کتاب، لغتنامه آوایی - توضیحی فارسی - آذربایجانی

قرار دارد. چاپ دوم کتاب زبان فارسی (برای کلاس پنجم) در سال

۱۹۶۶ م. نشر یافته است.

اگرچه در این چاپ سعی شده معایب و اشکالات چاپ نخست بر

طرف شود، اما هنوز بسیاری از نواقص و اشکالات بر جای مانده است.

در چاپ دوم کتاب بر خلاف چاپ نخست، نمونه‌های خط تحریری نظم

و ترتیب یافته است. تصاویری که با متون کتاب مطابقت نداشت، و نیز

یک سری کلمات قدیم که در زبان و ادبیات معاصر کاربردی ندارند،

حذف شده‌اند.

چاپ دوم کتاب زبان فارسی (برای کلاس پنجم) تألیف سلطان‌اف و

رحمانی ۱۳۲ صفحه است.

۶. زبان فارسی (برای کلاس ششم). تألیف: شفایی - رضایووا

کتاب ۱۲۰ صفحه‌ای زبان فارسی (برای کلاس ششم) در سال ۱۹۶۲ م.

منتشر شده است. این کتاب نسبت به کتب درسی پیشین از موفقیت بیشتری برخوردار است. این موفقیت نتیجه روش علمی است که مؤلفان در تألیف کتاب رعایت کرده‌اند. کتاب شامل چهار خط کلی است: - متون و مکالماتی در موضوعات مختلف به منظور تقویت قرائت، لغتنامه آوایی - توضیحی مربوط به هر درس، توضیحات دستوری مرتبط با متن درس، تکالیفی درباره متون و نکات دستوری آنها.

تکالیف شامل جمله‌سازی، خوشنویسی و پرسش و پاسخ می‌باشد. از صفحه ۸۳ تا ۹۸ نمونه‌هایی منظوم و منثور از ادبیات کلاسیک و معاصر فارسی به عنوان تمرینهای قرائت آمده است.

علاوه بر لغتنامه آخر هر متن درسی، در پایان کتاب نیز لغتنامه‌ای شامل همه لغات و معانی مذکور در لغتنامه‌های آخر متون جای دارد.

کتاب زبان فارسی (برای کلاس ششم) در سال ۱۹۶۶م. مجدداً به سعی احمد شفیعی و خانم آنیا علی اکبروا به چاپ رسیده است. چاپ دوم نسبت به چاپ نخست کاملتر است. به ویژه اینکه مؤلفان بر تکالیف و نمونه‌ها افزوده‌اند. در سال ۱۹۹۳م. چاپ دیگری از کتاب زبان فارسی (برای کلاس ششم) به کوشش محموداف منتشر شده است.

۷. زبان فارسی (برای کلاسهای هفتم و هشتم). تألیف: سلطان‌اف، محموداف و نظری

این کتاب شامل ۲۳۲ صفحه است و برای دانش آموزان کلاسهای هفتم و هشتم متوسطه در نظر گرفته شده است.

کتاب مذکور به سال ۱۹۶۴م. از سوی انتشارات ادبیات آموزشی

منتشر شده است. کتاب زبان فارسی (برای کلاسهای هفتم و هشتم) شامل ۳۲ درس می‌باشد که از صفحه ۳ تا ۹۱ برای دانش آموزان کلاس هفتم و از صفحه ۹۱ تا ۱۷۲ برای دانش آموزان کلاس هشتم در نظر گرفته شده است. مطالب مختلف مربوط به قرائت و ترجمه به طور مشترک از صفحه ۱۷۶ تا ۲۰۵ قرار دارد. در این قسمت علاوه بر تقویت قرائت، آموزش ترجمه از فارسی به آذربایجانی نیز مد نظر است. هر درس کتاب معمولاً شامل سه قسمت است: - متون درسی، نکات و توضیحات دستوری، تکالیف و تمرینها.

دروس کتاب با توجه به سطح معلومات دانش آموزان کلاس هفتم و هشتم متوسطه و به شیوه گام به گام تنظیم شده است. در پایان هر متن درسی، معانی و تلفظ لغات و ترکیبات تازه می‌آید.

متون درسی در موضوعات مختلف اجتماعی، علمی و... می‌باشد. در بخشهای دستوری درباره «ی» نکره مصدری، نسبت و وحدت، اعداد کسری و اعشاری، ضمائر مبهم و مشترک، مشتقات، ساختمان افعال و شکل و زمان آنها، افعال کمکی، قیدهای زمان، مکان، کمیت و کیفیت بحث می‌شود. همه این موارد در واقع زیر مجموعه‌های مبحث صرف به شمار می‌روند.

در بخش نحو به همه مقوله‌های نحوی پرداخته می‌شود. برای تأکید و نیز تسهیل در فراگیری، زیر نکات دستوری مهم خط کشیده شده است. یکی از ویژگیهای کتاب مورد بحث معلومات نسبتاً مفصلی است که در هر موضوع دستوری ارائه می‌شود. تکالیف و تمرینهای درسی با سؤالاتی در ارتباط با متن درس شروع می‌شود، سپس تکالیف دستوری و

تمرینهای ترجمه از فارسی به آذربایجانی و بالعکس می‌آید. در پایان بخش تکالیف جملات و عبارات حکمت‌آمیزی به خط نستعلیق اضافه شده است (همان طوری که قبلاً نیز اشاره شده است، این قسمت هم به منظور عادت به خواندن و نوشتن خط تحریری و هم برای تمرین خوشنویسی می‌باشد).

از صفحه ۱۲۲ تا ۱۷۵ فهرست افعال پرکاربرد فارسی به ترتیب الفبا با ذکر ریشه و معنای ترکی آذری آنها چاپ شده است. بعد از این فهرست، متون نظم و نثر برای تمرین قرائت و ترجمه آمده که شامل حکایات حکمی - اخلاقی و اشعار و تمثیلات است و در پایان، لغتنامه فارسی - آذربایجانی (با آوانویسی) جای دارد.

چاپ دوم کتاب در سال ۱۹۶۶ م. منتشر شده است. در این چاپ جز افزودن بر نمونه‌ها تفاوت چندانی به چشم نمی‌خورد.

۸. زبان فارسی (برای کلاسهای نهم، دهم و یازدهم). مؤلفان: حاتمی - رستم‌اوا

این کتاب درسی ۲۶۸ صفحه‌ای در سال ۱۹۶۵ م. از سوی آذر تدریس نشر در باکو منتشر شده است. کتاب شامل ۳۸ درس می‌باشد. در بخش متون علاوه بر بحث درباره زندگی و آثار شخصیت‌های برجسته، چون ابن سینا، سعدی، فردوسی و عمر خیام نیشابوری، نمونه‌هایی از ادبیات ایران و شوروی (ترجمه فارسی) گرد آمده است. مطالب دروس نسبت به کتابهای قبل، مفصلتر و در عین حال ثقیل‌تر و پیچیده‌تر است. در بخش دستوری درباره اسم، صفت، ضمائر متصل و شخصی، کاربرد فعل و نیز

قید به طور مشروح سخن به میان می‌آید.

تکالیف درسها نیز بیشتر به ارتقاء سطح ترجمه در دانش‌آموزان نظر دارد. همچنین بعضی از تکالیف به منظور تقویت قدرت تکلم به فارسی به شکل‌های مکالمه‌ای داده شده است. برای درک بهتر دانش‌آموزان، در کتاب، تصاویر و جداول مختلفی جای گرفته‌اند. در پایان درس، جمله، ضرب‌المثل یا بیتی به خط نستعلیق نگاشته شده تا دانش‌آموزان آن را به خاطر بسپارند.

از صفحه ۱۸۹ تا ۲۱۳ متون قرائت و در پایان هر متن لغتنامه به چشم می‌خورد. یکی از نکات جالب در کتاب زبان فارسی (برای کلاسهای نهم، دهم، یازدهم) گردآوری ضرب‌المثلهای فارسی است، که دانش‌آموزان در طول چند سال تحصیل آموخته‌اند. این ضرب‌المثلهای به ترتیب الفبایی از صفحه ۲۵۵ تا ۲۶۱ آمده است. در مقابل هر ضرب‌المثل فارسی معادل آذری آن قرار گرفته است. ضرب‌المثلهایی که معادل آذربایجانی ندارند، فقط در داخل پرانتز معانی آنها مذکور است. برای نمونه چند ضرب‌المثل این کتاب نقل می‌شود:

۱. اول اندیشه وانگهی گفتار (اول دوشون، سونرا دانیش!)، ۲. پس از دشواری آسانی است ناچار (چتینلیکدن سونرا، آسانلیق ضروری دیر)،
۳. زمانه را چو نکو بنگری همه پند است (زمانه یه یاخشی باخسان، باشدان - باشا اویود - نصیحت دیر)
۴. نابرده رنج، گنج میسر نمی‌شود (چکمه سن جفا، سورمز سن صفا)^(۱)

۱. ن. حاتمی، ت. رستم‌اوا: زبان فارسی (برای کلاسهای نهم، دهم و یازدهم)، باکو، آذر تدریس

چاپ دوم «کتاب فارسی» که به سعی حاتمی و رستم اوا تألیف یافته در سال ۱۹۶۶م. بدون هیچ تغییر اساسی منتشر شده است. در این چاپ فقط به دلیل تغییر در نظام آموزشی جمهوری آذربایجان و حذف کلاس یازدهم به جای زبان فارسی (برای کلاسهای نهم، دهم و یازدهم) زبان فارسی (برای کلاسهای نهم و دهم) ذکر شده است.

۹. الفبا. تألیف: رستم اوا

کتاب الفبا به سال ۱۹۶۶م. از طرف انتشارات معارف منتشر شده است. این کتاب ۱۳۶ صفحه‌ای به منظور آموزش الفبای فارسی به دانش‌آموزان کلاس اول، ترتیب یافته است. برای همین کتابی است مصور و جذاب.

در هفده صفحه اول کتاب، تصاویری در ارتباط با مضامین مختلف چاپ شده است. پس از آن برای تدریس هر حرفی تصویر، کلمات و جملاتی آمده است. در این کتاب همچون کتابهای فارسی اول ابتدایی مدارس ایران هر حرفی که آموزش داده می‌شود، به رنگ قرمز نوشته شده است. در پایان صفحه؛ اشکال مختلف یک حرف با مثالهایی آمده است.

در این کتاب از تمرینهای مختلف متناسب با سن و سطح معلومات پارسی آموزان استفاده شده است. با حذف حرفی از یک کلمه یا کلمه‌ای از جمله به جای آن نقطه‌چین آمده تا دانش‌آموزان خود آن را کامل کنند. مضامین کتاب درسی الفبا با سن و سطح معلومات کودکان تناسب کامل دارد. همچنین این کتاب به زبانی ساده و روشن نگاشته شده است.

در آخر کتاب، جدول الفبای فارسی با ذکر ترتیب و اسامی حروف الفبا و نیز اشکال کتابی و تحریری آنها درج شده است. این کتاب بر خلاف کتابهای آموزش الفبای دیگر به شکلی منظم و با تمرینهای مصور رنگی ترتیب یافته است.

۱۰. کتاب زبان فارسی. مؤلفان: حاتمی - علی اکبر اوا

کتاب زبان فارسی برای دانش‌آموزان کلاس دوم مدرسه متوسطه تخصصی زبان فارسی در نظر گرفته شده است (باکو ۱۹۶۸م).

کتاب در بردارنده ۲۷۲ صفحه (متون، نکات و توضیحات دستوری و تکالیف) می‌باشد. متون این کتاب نیز برای درک بهتر با تصاویر رنگی همراه است. علاوه بر تمرینهای دستوری مصور، بعضی از متنها نیز مکالماتی است که با تصویر همراه است. تکالیف مربوط به متون تحت عنوان «در شکل چه می‌بینیم» آمده است. نکات و توضیحات دستوری کتاب زبان فارسی زیر عنوان «توجه کنید» ذکر شده است.

در تمرینها نمونه‌های دیگری با عنوان «پیدا کن بینم» نیز هست. در این کتاب درسی اشعار و متون شیرین و جالب برای کودکان در نظر گرفته شده است. تفاوت کتاب مذکور با کتابهایی چون اصول جدید و دستور پارسی و رهبر سخن در آن است که در این کتاب بر خلاف کتب درسی مذکور، به جای کلی‌گویی، توضیحات ساده و ضروری به همراه مثالهای کافی و تکالیف و تصاویر آمده است. در حالی که کتب درسی متقدم فاقد چنین خصوصیتی بودند.

۱۱. زبان فارسی (برای کلاس سوم متوسطه مدرسه تخصصی زبان فارسی).
محمد آقاسلطانوف - راغبه آخوندوا

کتاب مذکور شامل ۳۰۰ صفحه می باشد و به سال ۱۹۷۱ م. منتشر شده است. این کتاب در واقع ادامه کتابی است که برای کلاسهای اول و دوم تألیف یافته. مؤلفان از روش گام به گام استفاده کرده اند. برای افزودن به دایره لغات شاگردان در پایان هر درس، لغتنامه ای شامل مترادفات جای گرفته است. نکات دستوری این کتاب زیر عنوان «دقت کنید» ارائه می شود. همه متون نکات دستوری و تکالیف کتاب به شیوه ای ساده و قابل فهم و همراه با اشکال و تصاویر تنظیم شده است. شمار تکالیف هر درس بین سه تا هفت متغیر است و شامل مکالمات مصور می باشد. علاوه بر تمرینها و تکالیفی که برای تقویت مکالمه داده شده، برای تمرین نگارش و خوشنویسی نمونه هایی به خط نستعلیق آمده است. در کتاب گاه به چیستانهای ساده فارسی نیز برمی خوریم. اشعار کتاب درسی زبان فارسی برای کلاس سوم از میان آثار استاد شهریار، صمدوورغون، لاهوتی، ایرج میرزا، یحیی دولت آبادی، حبیب یغمایی، نظامی گنجه ای، عبدالله شایق و نعیم شیرازی انتخاب شده است. ترجمه منظوم اشعار توسط پروفیسور احمد شفایی صورت گرفته است.

از صفحه ۲۷۶ تا ۲۹۶ مطالب و متون مربوط به قرائت آزاد در منزل، جای گرفته است. این قسمت بیشتر شامل حکایات و داستانهاست. در پایان هر حکایت یا قصه، فرهنگ مختصر مترادفات آمده که در گسترش دایره واژگانی فارسی آموزان مؤثر است.

۱۲. کتاب زبان فارسی (برای کلاس چهارم مدرسه متوسطه تخصصی فارسی).
مؤلفان: شفایی - محموداف

این کتاب ۳۰۲ صفحه ای به سال ۱۹۷۲ م. از سوی انتشارات معارف چاپ شده است. اگرچه بسیاری از متون این کتاب از کتب درسی پیشین برداشته شده، لیکن متنهای تازه ای در رابطه با علوم و فنون معاصر نیز به آن افزوده شده است. در پایان متن هر درس معانی لغات و ترکیبهای تازه و دشوار آمده. در لغتنامه، معانی و مترادفات ساده کلمات و ترکیبات دشوار فارسی ذکر شده است. در پایان هر متن نمونه هایی از آثار سعدی، فردوسی و ناصر خسرو به خط نستعلیق درج شده است. در کتاب بخشهایی با عنوان «عبارات و ترکیبها» هست که در آن طرز کاربرد درست ترکیبات و عبارات، آموزش داده می شود. در قسمت «پرسشها» سؤالاتی در رابطه با متن هر درس طرح می شود. در جداول «مقایسه کنید» تفاوت زبان محاوره ای و زبان ادبی با دادن نمونه هایی از نظم و نثر نشان داده می شود. همچنین در جداولی با عنوان «دقت کنید» بعضی اطلاعات و توضیحات ضروری، مذکور است. به عنوان مثال:

(بچه گوسفند را «بره» می گویند - بچه بز را «بزغاله» می گویند - بچه اسب را «کره اسب» می گویند).^(۱)

همچون کتابهای درسی دیگر در این کتاب نیز تکالیف مربوط به قرائت و نگارش آمده است. در کتاب به نمونه هایی از آثار سعدی، حافظ، مولوی، فرخی یزدی، ملک الشعرا بهار و... برمی خوریم. علاوه بر اینها ترجمه های منظومی از شعر کودک جمهوری آذربایجان نیز به چشم

می خورد. از جمله شعرهایی از صمدوورغون، خلیل رضا و حسین حسین زاده. این شعرها را احمد شقایبی به فارسی برگردانده است.

کتابهای درسی مدارس بر اساس کتابچه‌های برنامه تدریس، تألیف می شود. این برنامه‌ها از سوی شورای علمی روش تدریس واحد (انستیتوی تحقیقات علمی و تربیتی آذربایجان - وابسته به وزارت تحصیل) تهیه و تنظیم می شود. کتابهای درسی زبان فارسی نیز از این قاعده مستثنی نیست و یک شورای علمی روش تدریس واحد (ویژه زبانهای شرقی - فارسی و عربی) بر تهیه برنامه تدریس زبان فارسی نظارت می کند.

برای مدارس روزانه و نیز مدارس شبانه - روزی دو گونه برنامه درسی تألیف شده است:

۱. برنامه زبان فارسی، برای کلاسهای پنجم و یازدهم - ۱۹۸۶.

۲. برنامه زبان فارسی برای کلاسهای دوم و یازدهم - ۱۹۹۳.

همانگونه که در بالا اشارت رفت، در این برنامه‌ها به مباحثی که باید در کتابهای درسی گنجانده شود، بطور فشرده اشاره شده است.

● در حال حاضر در مدارس روزانه کتابهای زیر تدریس می شود:

۱. فارسی دیلی (زبان فارسی)، برای کلاس پنجم، توفیق سیدوف، ۱۹۹۳.

۲. _____، برای کلاس ششم، توفیق سیدوف و...، ۱۹۹۱.

۳. _____، برای کلاس هفتم، آنیا علی اکبراوا (= رضایوا) و...

۴. _____، برای کلاس هشتم، آنیا علی اکبراوا و...

۵. _____، برای کلاس نهم، حاتمی - شیرعلی یف و...

۶. _____، برای کلاس دهم، حاتمی - شیرعلی یف و...

۷. _____، برای کلاس یازدهم، حاتمی (زیر چاپ).

● کتابهای مدارس شبانه روزی عبارتند از:

۱. فارس دیلی (زبان فارسی)، برای کلاس دوم، محمد آقا سلطان اف

۲. _____، برای کلاس سوم، نیرالزمان حاتمی - میرزا

رحیم اف.

۳. _____، برای کلاس چهارم، تهینه رستم او.

۴. _____، برای کلاس پنجم (زیر چاپ).

● آخرین کتابهای قرائت فارسی در ۱۹۸۰ میلادی منتشر شده است:

۱. خواندنیها. توفیق سیدوف

۲. حکایات. _____

ب - کتابهای کمک درسی

۱. کلید ادبیات. مؤلفان: سلطان مجید غنی زاده، علی اسکندر جعفرزاده

زوس و مسلمان باکو و علی اسکندر جعفرزاده مدیر مکتبخانه دو کلاسه

همین مکتبخانه تألیف یافته و به سال ۱۹۰۶ م. چاپ شده است. این کتاب

کمک درسی شامل متون منظوم و منثور می باشد که در ۷۲ صفحه

تنظیم شده است. کلید ادبیات به دو بخش تقسیم می شود. بخش نخست

که تا صفحه ۴۷ ادامه دارد، شامل حکایات منظومی از ادبیات فارسی

است. در قسمت دوم حکایات حکمت آموزی از کتابهای گلستان و بوستان

می خوانیم. در صفحه ۷۰، اطلاعاتی درباره ماههای قمری، شمسی،

رومی و سریانی آمده است. برای تسهیل در حفظ و فراگیری اسامی ماهها، این نامها به صورت قطعات منظوم تنظیم شده است. برای نمونه درباره ماههای شمسی چنین می خوانیم:

ز فروردین چو بگذشتی مه اردی بهشت آید

ز پس خرداد و تیر، آنگه مه مرداد می آید

پس از شهریور، مهر و آبان، آذر و دی دان

که بر بهمن جز اسفند آرمذ ماهی نیفزاید^(۱)

۲. رهبر سخن. تألیف: میرزا محسن ابراهیمی

این کتاب به منظور آموزش مکالمه فارسی به افرادی که فارسی زبان نیستند، نوشته شده است. مخاطبان کتاب رهبر سخن شاگردان کلاسهای اول و دوم هستند.

رهبر سخن با مقدمه‌ای درباره پیشرفت دانش و نیز لزوم پیوستن مسلمانان قفقاز به کاروان علم و ترقی آغاز می شود.

میرزا محسن خود از معلمان مدرسه سعادت بادکوبه بوده است. مدرسه سعادت از طرف جمعیت روحانیان سعادت تأسیس شده بود. در آن مدرسه حدود ۱۳۰ نفر محصل مشغول تحصیل بودند. از آنجایی که اکثر کتب درسی آن روزگار به زبان فارسی کلاسیک بود، ابراهیمی خود به تألیف کتابهای رهبر سخن و دستور پارسی همت گماشت. رهبر سخن در واقع کتاب قرائت فارسی است. در این کتاب تمرینها و تکالیفی مربوط به آموزش مکالمه فارسی آمده است. یکی از تمرینهای مربوط به متون نظم،

برگرداندن آن به نشر می باشد.

در متون نثر کتاب اطلاعاتی پیرامون تاریخ، فرهنگ و سنن ملی ایران و هنر و ادبیات کشورمان مذکور است. مؤلف در کنار پرداختن به حکومتها در طول تاریخ، به سیر تکاملی ادبیات مشرق زمین نیز توجه دارد. در رهبر سخن، اطلاعات مختصر اما جالب و خواندنی درباره دانشهایی چون نجوم، فیزیک، ریاضیات، کالبدشناسی و جانورشناسی آمده است.

در اینجا برای آشنایی با زبان علمی آن دوره سطوری از بخش مربوط به آهن ربا را می خوانیم: «اگر نوک دو مغناطیس را وصل کنیم، از طرفی خاصیت دفع و از طرف دیگر جذب دیده می شود. در نوکهای یگانه خاصیت دفع و در نوکهای گوناگون خاصیت جذب مشاهده می شود.»^(۱) در قسمتی از کتاب، چند ضرب المثل فارسی زیر عنوان «از امثال پارسی است» چاپ شده است. در صفحه ۶۹، مؤلف زیر عنوان «فائده حسایی» روش تبدیل سال هجری به میلادی و بالعکس را به کودکان می آموزد.

میرزا محسن در درسهایی با عناوین «مهر مادر»، «مهر پدر»، «مهر آموزگار» و «آموزگار» و... می کوشد جایگاه والدین و آموزگار را به کودکان بشناساند و لزوم احترام به آنان را یادآوری کند. اشعاری که در کتاب رهبر سخن می خوانیم اغلب از استادان بزرگ سخن، چون سعدی، فردوسی، نظامی، مولوی، عنصری، انوری، عطار و سنایی می باشد. در آغاز هر نمونه شعری، مختصری درباره زندگی و آثار شاعر آمده است. رهبر سخن به عنوان یک دایرةالمعارف مختصر فارسی برای کودکان و

نوجوانان حائز اهمیت است.

یکی از جهات ممتاز کتاب در مقایسه با کتابهای پیشین، آن است که در پایان هر درس تکالیفی به صورت پرسش و پاسخ قرار دارد. همچنین توجه میرزامحسن به علوم و فنون جدید وجه مثبت دیگر کتاب است.

۳. آدمک نان قندی. تألیف: رحیم سلطان اف

این کتاب کمک درسی که برای دانش آموزان کلاس ششم تا هشتم تألیف شده، شامل ۶۴ صفحه است و به سال ۱۹۶۳ م. توسط «آذر تدریس نشر» انتشار یافته است.

آدمک نان قندی نخستین مجموعه قصه‌ای است که برای فارسی آموزان به چاپ رسیده است. در این کتاب حکایات و قصه‌هایی با مضامین اخلاقی - تربیتی گردآمده است.

آدمک نان قندی به تصاویری در ارتباط با حکایات و قصه‌ها مزین است. علاوه بر این، در پایان هر حکایت یا قصه، لغتنامه فارسی - آذربایجانی (با آوانویسی) آمده است.

۴. دیدار. تألیف: تهیمنه رستم‌اوا

کتاب دیدار شامل چند حکایت فارسی است. همانگونه که بر روی جلد نیز ذکر شده، این کتاب برای کلاسهای نهم تا یازدهم دبیرستانها تألیف شده است. دیدار ۹۸ صفحه است و به سال ۱۹۶۵ م. از سوی انتشارات معارف باکو منتشر شده است.

مؤلف در مقدمه اشاره می‌کند که حکایات و قصه‌های کتاب با توجه به

سطح معلومات فارسی آموزان ساده‌نویسی شده است. در ابتدای هر حکایتی، ابیات یا جملات حکمت‌آمیزی از بزرگانی چون سعدی، فردوسی، نظامی، فضولی، اوحدی مراغه‌ای، مولوی و... متناسب با مضمون حکایت ذکر شده است. اغلب حکایات و قصه‌های این کتاب نیز از محتوای تربیتی - اخلاقی برخوردارند، در پایان حکایات، معانی کلمات و ترکیبات تازه ذکر شده است. در صفحات ۶۶ و ۶۷ ابیات و قطعاتی از حافظ، سعدی، فردوسی، نظامی، فضولی، عطار و... آمده است.

۵. کتاب قرائت. تألیف: تهیمنه رستم‌اوا

کتاب قرائت برای دانش آموزان کلاس اول ترتیب یافته و سال ۱۹۶۶ از سوی انتشارات معارف چاپ شده است. این کتاب ۶۴ صفحه‌ای، اشعار، حکایات و قصه‌هایی متناسب با سطح معلومات دانش آموزان دربردارد. درس آغازین کتاب به خط نستعلیق نگاشته شده است. در پایان متون منثور، پرسشهایی مربوط به متن طرح شده و در پایان اشعار، تکالیفی مبنی بر حفظ اشعار جای دارد. در این کتاب بخشی به عنوان چیستانها آمده است. درسهای مصور مربوط به مکالمه از قسمتهای مهم کتاب قرائت است. در کتاب قرائت برگردان نمونه‌هایی از آثار شاعران آذربایجانی آمده، این آثار توسط احمد شفایی به فارسی ترجمه شده است.

۶. دوستی. مولفان: آتیا علی اکبر اوا و عدالت زینالاف (ویراستار: نیر زمان حاتمی)

دوستی کتابی است کمک درسی برای دانش آموزان کلاسهای پنجم تا

هفتم متوسطه، که به سال ۱۹۶۶ در باکو چاپ شده است. در این کتاب ۸۸ صفحه‌ای، حکایاتی در موضوع رفاقت و دوستی گرد آمده است. از این میان می‌توان به حکایات و قصه‌هایی با عناوین «دوستی»، «رفیق صادق»، «شاگرد تازه»، «پوست خرس»، «ماهی و خرچنگ و قو» اشاره کرد. در این کتاب نیز همچون کتاب دیدار در ابتدای هر حکایتی، ابیات یا جملاتی از فردوسی، واعظ کاشفی، ناصر خسرو و پروین اعتصامی ذکر شده است.

در کتاب دوستی، همچنین چند چیستان فارسی می‌خوانیم. در اینجا به نمونه‌ای از این چیستانها اشاره می‌شود:

چیت آن لعبت پسندیده جامه سرخ و سبز پوشیده
در میان دو قاشق چوبین با هزار ناز و غمزه خوابیده^(۱)
(پسته). از صفحه ۶۲ تا ۶۹ کتاب نمونه‌هایی از آثار سعدی، نظامی، فردوسی، عطار، واعظ کاشفی، ناصر خسرو و پروین اعتصامی با عنوان «قطعات مختلف» به چاپ رسیده است.

علاوه بر واژه‌نامه‌هایی که در پایان هر درس می‌آید، در پایان کتاب لغتنامه‌ای شامل همه لغتنامه‌های داخل کتاب جای گرفته است.

۷. خواندنیها. تألیف: سلطان زاده

این کتاب ۴۸ صفحه‌ای شامل ۷۷ لطیفه و حکایت طنزآمیز می‌باشد و برای دانش‌آموزان کلاس پنجم چاپ شده است (انتشارات گنجلیک

۱. آ. علی‌اگیروا. - ع. زینالاف: دوستی، باکو، ۱۹۶۶، ص ۵۷.

(۱۹۶۹).

اکثر لطیفه‌ها و حکایت‌های کتاب در ارتباط با درس و مدرسه است. معانی لغات و ترکیبات دشوار در پایان هر لطیفه یا حکایت نیامده، بلکه با ذکر شماره لطیفه یا حکایت در پایان کتاب گرد آمده است. این لغتنامه فاقد آوانگاری است. علاوه بر این مصور بودن کتاب از دیگر معایب آن به شمار می‌رود.

۸. آذربایجانجا - فارسجا دانیشتیق کتابچه‌سی^(۱) (کتابچه مکالمه آذربایجانی - فارسی)، مؤلف: عبدالله‌اف

کتاب مذکور شامل ۲۰۴ صفحه است و در سال ۱۹۷۲ از سوی انتشارات معارف منتشر شده است. در صفحات نخست آذربایجانجا - فارسجا دانیشتیق کتابچه‌سی جدول الفبای فارسی (با ذکر ترتیب، اسامی حروف و اشکال مختلف آنها) درج شده است. در صفحات بعدی اطلاعاتی درباره تلفظ بعضی حروف داده می‌شود. در این کتاب مکالمه از ۹ قسمت تشکیل شده که هر قسمت نیز به موضوعات گوناگون می‌پردازد. در پایان کتاب لغتنامه آذربایجانی - فارسی قرار دارد. این کتاب به عنوان نخستین کتاب آموزش مکالمه آذربایجانی - فارسی دارای اهمیت است. اگرچه از نظر موضوعات و دایره لغات چندان گسترده نیست.

ج - کتابهای درسی مراکز آموزش عالی

۱. اوچینیک پرسیدسکوقریازیکا^(۲)

(کتاب درسی زبان فارسی). تألیف: علی آذری

۱. Azərbaycanca - Farsca Dərslik Kitabçası.

1 - Учебник Персидского Языка

در سال ۱۹۴۰م. پیش از آنکه دانشکده [شرقشناسی] فعالیت خود را مجدداً آغاز کند کتاب درسی زبان فارسی تألیف آذری مدیرکرسی به چاپ رسید (به زبان روسی). «همین کتاب بعدها با عنوان رساله فوق‌لیسانس وی پذیرفته شد.»^(۱) این کتاب برای دانشجویانی که به زبان روسی تحصیل می‌کردند تألیف شده بود. کتاب ۵۳۲ صفحه‌ای مذکور برای دانشجویان دوره چهارم مترجمی ترتیب یافته و شامل ۶۸ درس می‌باشد. اکثر دروس از مضامین سیاسی برخوردارند. در صفحات نخست «کتاب درسی زبان فارسی» مطالبی درباره اصول فونیک زبان فارسی آمده است. درسها به گونه‌ای تنظیم شده است که پس از متون مختلف لغتنامه فارسی - روسی (بدون آوانگاری) می‌آید. نکات دستوری معمولاً بعد از متن درس جای می‌گیرد. اگرچه گاه این نظم به هم خورده است. مباحث دستوری شامل صرف ونحو و آواشناسی زبان فارسی است که به واسطه تمرینهای آموزش داده می‌شود. تکالیف مختلفی برای تقویت مکالمه و ترجمه در کتاب جای گرفته است. متون مربوط به قرائت به همراه تصاویر اما بدون لغتنامه می‌باشد. این متنها درباره زندگی و آثار شخصیت‌های برجسته و نیز نمونه‌هایی از ادب پارسی است. در پایان کتاب، لغتنامه فارسی - روسی بدون آوانگاری اما با حرکات چاپ شده است. کتاب درسی زبان فارسی نخستین کتاب درسی برای آموزش فارسی در مراکز آموزش عالی و دانشگاههاست و مطالب و موضوعات بسیاری را در خود جای داده است.

۱. ع. میرزاییف، دانشگاه دولتی جمهوری آذربایجان در طول ۵۰ سال، به زبان روسی، باکو،

۲. فارس دیلی^(۱) (زبان فارسی). تألیف: آذری

این کتاب که به زبان ترکی آذربایجانی و برای سالهای اول و دوم دانشکده شرقشناسی نوشته شده، در سال ۱۹۵۲م. از سوی انتشارات دانشگاه دولتی جمهوری آذربایجان به چاپ رسیده است. در کتاب مذکور هدف اصلی آشنایی دانشجویان با دستور زبان فارسی امروز و دایره لغات معاصر می‌باشد. آموزش قرائت و نگارش فارسی را می‌توان هدف نهایی کتاب زبان فارسی تلقی کرد. در این کتاب نخست اطلاعات و تمرینهایی درباره الفبای فارسی و ویژگیهای آن، حساب ابجد، مصوتات و صامتها درج شده است.

کتاب شامل ۳۱ درس می‌باشد و براساس قاعده کلی زیر، تنظیم شده است:

- متون درسی به شیوه از ساده به دشوار. در پایان متون لغتنامه فارسی آذربایجانی در نظر گرفته شده است.
- نکات و توضیحات دستوری در رابطه با متن درس؛ مطالب دستوری نسبت به مطالبی که در دوره متوسطه تدریس می‌شود، مفصلتر می‌باشد و به وسیله مثالها و تمرینهای مختلف کامل شده است.
- تکالیف: شمار تکلیفها به یک تا پنج متغیر است. یکی از تکالیف مربوط به تمرین خط نستعلیق، بقیه، تمرینهای قرائت و ترجمه می‌باشد.
- از صفحه ۲۲۴ تا ۳۰۱ بخشی برای قرائت متون ادبی اختصاص یافته

است. در این قسمت بعد از آوردن قسمتی پیرامون زندگی و آثار لنین! نمونه‌هایی از ادبیات معاصر ایران ارائه می‌شود. در پایان هر متن ادبی معانی لغات دشوار را می‌خوانیم. در این قسمت از کتاب دو قصه به زبان محاوره‌ای آمده و سپس کلمات و ترکیبات آن با معادل‌های زبان ادبی از نظر ریشه‌شناسی مقایسه شده است. کتاب با فرهنگ فارسی - آذربایجانی پایان می‌پذیرد.

۳. فارس دیلی^(۱) (زبان فارسی). تألیف: علیزاده - حاتمی

این کتاب نیز همچون کتاب فوق‌الذکر برای دانشجویان دوره‌های اول و دوم دانشکده شرقشناسی دانشگاه دولتی جمهوری آذربایجان ترتیب یافته و به سال ۱۹۶۱ م. از سوی انتشارات «آذر تدریس نشر» در ۴۸۴ صفحه منتشر شده است.

مؤلفان کتاب می‌کشند دانشجویان زبان فارسی را با اصول آوایی و دستور زبان فارسی آشنا کنند و توان قرائت و ترجمه را در آنها بالا ببرند. کتاب به گونه‌ای تنظیم شده است که دانشجویان باید تا پایان سال تحصیلی دایره واژگان خود را تا ۲۵۰۰ واژه افزایش دهند. کتاب با مقدمه‌ای از مؤلفان درباره هدف و انگیزه تألیف کتاب شروع می‌شود، سپس درباره الفبا و اصول آوایی زبان فارسی بحث به میان می‌آید.

مطالب مربوط به دانشجویان دوره اول از دو قسمت تشکیل می‌شود: - الفبای فارسی و شیوه نگارش حروف که شامل ۱۳ درس می‌باشد. در این قسمت جداول مختلفی آمده است. در این جداول ترتیب، نام،

شکل کتابی و شکل تحریری حروف، و همچنین تلفظ آنها درج شده است.

- متون مربوط به قرائت و دستور زبان فارسی که در ۲۷ درس تنظیم شده است.

این کتاب درسی مطابق با برنامه دانشکده شرقشناسی ترتیب یافته و مطالب دوره اول آن شامل ۴۰ درس می‌باشد. همچون اکثر کتب درسی در اینجا نیز هر درسی در برگرفته متنی برای قرائت یا مکالمه معانی لغات با آوانگاری و نکات دستوری و تکالیف مربوط به مکالمه قرائت، نگارش، ترجمه و خوشنویسی است. مطالب مربوط به دانشجویان دوره دوم از ۲۱ درس تشکیل می‌شود. از صفحه ۴۲۳ تا ۴۷۴ لغتنامه آوایی - توضیحی - فارسی - آذربایجانی جای دارد.

کتاب زبان فارسی تألیف علیزاده و حاتمی در مقایسه با کتاب زبان فارسی که توسط آذری تألیف یافته، تفاوت‌هایی دارد.

در کتاب اخیرالذکر، حروف الفبا هر یک جداگانه تدریس می‌شود. افزون بر این، در جدول الفبای فارسی ترتیب حروف براساس حساب اجد می‌باشد. همچنین در آن کتاب، نخست درباره جمله و سپس اجزای جمله بحث می‌شود. در حالی که علیزاده و حاتمی در بخش دستوری براساس شیوه از جزء به کل عمل می‌کنند. در کتاب آذری معلوماتی راجع به صفات فاعلی و مفعولی و قیدهای فاعلی بحث می‌شود. در حالی که مؤلفان کتاب چاپ شده در سال ۱۹۶۱ م. فقط به برخی ویژگیهای صفات فاعلی و مفعولی اشاره می‌کنند. همچنین در کتاب نخست، فقط نام قیدها به همراه مثال ذکر شده و هیچ توضیح دیگری داده نمی‌شود. اما در کتاب

درسی دیگر، دربارهٔ انواع قیدها توضیحات کافی مذکور است. بزرگترین امتیاز کتاب زبان فارسی تألیف علیزاده و حاتمی شرح و بسط کامل موضوعات مطرح شده می‌باشد. به طوری که حتی می‌تواند به عنوان یک خودآموز ارزشمند مورد استفاده افرادی که می‌خواهند به طور مستقل زبان فارسی بیاموزند، نیز قرار دارد.

۴. فارس دیلی^(۱) (زبان فارسی). تألیف: علیزاده و رستم‌اوا

این کتاب برای دانشجویان دورهٔ نخست شعب شبانه و غیرحضوری دانشگاه چاپ شده است (باکو ۱۹۶۶م).

کتاب از ۸۰ صفحه تشکیل شده است. متون درسی و توضیحات توسط علیزاده، بخش الفبای فارسی به وسیلهٔ خانم رستم‌اوا تألیف یافته است.

مطالب کتاب مذکور با در نظر گرفتن اصول آموزش غیرحضوری و مکاتبه‌ای تنظیم شده است. کتاب اگرچه به عنوان کمک درسی منتشر شده، اما به شکل کتاب درسی ترتیب یافته است. البته در مقدمهٔ کتاب نیز به این امر اشاره می‌شود.

کتاب مشتمل بر ۱۲ درس می‌باشد که در آنها دربارهٔ تلفظ حروف و مصوات و ویژگیهای مختلف الفبای فارسی بحث می‌شود. این کتاب نیز مانند کتب مورد بحث دیگر، شامل متون درسی، توضیحات دستوری و تکالیف است. البته بعضی از دورس فاقد تکلیف می‌باشند. متن درسها از ساده به دشوار تنظیم شده است. در پایان متن درسها و گاه در تکالیف

معانی لغات دشوار ذکر شده است. افزون بر اینها کتاب دارای لغتنامهٔ فارسی - آذربایجانی نیز است.

۵. فارس دیلی^(۱) (زبان فارسی). شفایی، محموداف

برای دانشجویان دورهٔ دوم شعبهٔ شبانه دانشکده‌های شرقشناسی و زبان و ادبیات تألیف شده است. این کتاب به سال ۱۹۶۶م. به چاپ رسیده همچون کتاب پیشین روی جلد «کتاب کمک درسی» نامیده شده است. در حالی که ساختار آن بیشتر با ویژگیهای یک کتاب درسی مطابقت دارد. کتاب مطالب مربوط به دانشجویان دورهٔ دوم شعبهٔ شبانه دانشکده‌های مذکور را در بردارد.

از صفحه ۳ تا ۶ به نحوه استفاده از کتاب اشاره می‌شود. این کتاب از هفت درس تشکیل شده است. هر درس شامل متن درسی (با ذکر معانی کلمات و ترکیبات تازه و دشوار)، لغت‌شناسی (در این قسمت به ساختمان کلمات و نیز ویژگیهای کاربردی واژه‌های تازه در متن پرداخته می‌شود). نکات و توضیحات دستوری (در بخش صرف قید و فعل تدریس می‌شود و در قسمت نحو جملات مرکب) در این کتاب نیز تکالیف و تمرینهای ترجمه و نگارش آمده است. شایان ذکر است که این کتاب درسی، فقط بخشی از مطالب برنامهٔ درسی دورهٔ دوم را شامل می‌شود.

د - کتابهای کمک درسی مراکز آموزش عالی

۱. منتخبات. گردآورده: علی آذری، به تصحیح حسن علیزاده
این کتاب شامل قطعات منثور و منظوم فارسی است و برای دانشجویان سالهای دوم و سوم دانشکده شرقشناسی تألیف شده است. این کتاب در ۱۹۴۶م. از سوی آذر نشر چاپ شده است. مؤلف در مقدمه‌ای با عنوان «سخنی چند» درباره مطالب کتاب و انگیزه تألیف توضیح می‌دهد.

مطالب کتاب بیشتر در موضوعات سیاسی می‌باشد که متناسب با سطح معلومات دانشجویان انتخاب شده است. این کتاب می‌تواند علاوه بر بالابردن توان قرائت، مکالمه دانشجویان را در زمینه ترجمه متون سیاسی یاری دهد.

«منتخبات» شامل ۳۲۸ صفحه و ۴ بخش می‌باشد. در بخش نخست که تا صفحه ۹۰ ادامه دارد، مطالب و اسنادی درباره انقلاب اکتبر و جنگ جهانی دوم (یا به تعبیر کتاب جنگ بزرگ میهنی) آمده است. در این قسمت مطالبی چون «النین میهن پرست بزرگ شوروی» و «تیردشمن»، «راجع به وضع کیف» و اشعاری با عناوین «بندگی در کار نیست»، «چهارمین نمایش اکتبر» سروده لاهوتی چاپ شده است.

در بخش دوم کتاب که از صفحه ۹۰ شروع و تا صفحه ۱۴۵ ادامه می‌یابد، نمونه‌هایی از آثار اساتید بزرگ شعر کلاسیک فارسی می‌خوانیم. حکیم ابوالقاسم فردوسی، عمر خیام نیشابوری، افضل‌الدین خاقانی شروانی، ناصر خسرو قبادیانی، سعدی شیرازی، لسان‌الغیب شیرازی، عنایلی کاشانی و... از آن جمله‌اند.

در بخش سوم کتاب (از صفحه ۱۴۵ تا ۱۶۶) آثاری از شاعران معاصر

ایران گرد آمده است. این نمونه‌ها از اشعار ایرج میرزا، پروین اعتصامی، میرزاده عشقی برگزیده شده است. بخش چهارم (از صفحه ۱۶۶ تا صفحه ۳۲۲) به نثر معاصر فارسی اختصاص دارد. مطالب این قسمت از نویسندگانی چون مشفق کاظمی، مسعود انصاری، صبحی مهتدی، سعید نفیسی و پرویز ناتل خانلری می‌باشد. در کتاب واژه‌نامه فارسی - آذربایجانی نیز چاپ شده است.

منتخبات نخستین کتاب قرائت است که در دوره حاکمیت نظام کمونیستی برای دانشجویان مدارس عالی تألیف شده است.

۲. کالیگرافیا^(۱) (خوشنویسی). تألیف: غ. دارآبادی

این کتاب ۲۰۸ صفحه‌ای به منظور آموزش خوشنویسی به دانشجویان مدارس عالی تألیف شده و در سال ۱۹۵۳م. از سوی انتشارات دانشگاه دولتی جمهوری آذربایجان انتشار یافته است. کتاب کالیگرافیا به زبان ترکی آذربایجانی است و شامل نمونه‌هایی از خطهای نسخ، نستعلیق شکسته و شکسته نستعلیق، می‌باشد.

در کنار نمونه‌های مربوط به هر خط، شکل کتابی آن نیز چاپ شده است. در کتاب کالیگرافیا درباره اشکال حروف در هر خطی و شیوه‌های نگارش آن، همچنین درباره نمایندگان بزرگ هر سبک اطلاعاتی می‌خوانیم.

در این کتاب درسی، نمونه‌های مختلف خطی اعم از نامه، عریضه، دعوتنامه، اسناد رسمی و... جای گرفته است. در صفحات پایانی کتاب

نمونه‌هایی از صورت حساب چاپ شده است. کالیگرافیا در آشنایی دانشجویان با نمونه‌های خطی تاریخی - ادبی فارسی و ترکی حائز اهمیت بسیاری است.

۳. کتاب قرائت فارسی. تألیف: سلطان‌اف، شفایی، دارآبادی

کتاب برای مطالعه آزاد دانشجویان دانشکده شرقشناسی در سال ۱۹۵۹ م. چاپ شده و شامل ۶۳۰ صفحه است. خوشنویسی کتاب و تنظیم هنری آن کار دارآبادی می‌باشد. در صفحات ۵ تا ۸ مؤلفان زیر عنوان «سخنی چند» درباره چگونگی تألیف کتاب سخن می‌گویند: اصلی‌ترین هدف کتاب آشنایی بیشتر دانشجویان با قرائت و مکالمه فارسی است. کوشش مؤلفان بر آن است که طرز خواندن مکاتیب، نوشته‌ها و اسناد خطی و چاپ سنگی به فارسی آموزان تعلیم داده شود. کتاب قرائت فارسی از شش بخش عمده تشکیل یافته است. بخش اول شامل شکل حروف الفبا، مصوتها، حرکات و نقش «الف» و «ل» تعریف در تلفظ حروف شمسی و قمری می‌باشد.

در بخش دوم، مطالبی درباره ساعت، روزهای هفته، ماههای شمسی و قمری و طرز تبدیل آنها به میلادی و نام فصول آمده است.

بخش سوم، در برگرفته مطالب و حکایاتی حکمت‌آمیز است. در این قسمت، علاوه بر نمونه‌هایی از آثار سعدی، فردوسی، سنایی، ناصرخسرو، انوری و ایرج میرزا، گزیده‌ای از لطیفه‌های منسوب به ملا نصرالدین نیز آمده است.

در بخش چهارم، مطالبی عملی درباره آب، کره زمین، خورشید، ماه و

اجرام آسمانی گرد آمده است. در بخش پنجم، متون نظم و نثر از ادبیات کلاسیک ایران جای دارد. از جمله حکایاتی از گلستان و کلیله و دمنه و نیز نمونه‌هایی از شاهنامه فردوسی و تحفة‌العراقین خاقانی شروانی.

آخرین بخش کتاب قرائت فارسی ترجمه‌هایی است از ادبیات معاصر روسیه. در این قسمت داستانهایی درباره زندگی لنین!! و نیز آثاری از شاعران و نویسندگان روس از جمله پوشکین، لومونوسف، کیریلوف، چخوف و گورکی آمده است. این متون با خط شکسته تکرار شده است. تقسیم کتاب به شش بخش، استفاده از آن را آسان کرده، بدینسان خواننده درمی‌یابد که در هر بخشی به چه موضوعاتی پرداخته می‌شود. واژه‌نامه فارسی - آذربایجانی هم ضمیمه کتاب می‌باشد. در پایان کتاب فهرست اصطلاحات و عبارات استعمال شده در بخشهای مختلف جای دارد.

۴. سعدی یاراد یجیلیغیندا گلستان^(۱) (جایگاه گلستان در میان آثار سعدی). مؤلف: رحیم سلطان‌اف.

رحیم سلطان‌اف این کتاب را برای دانشجویان فارسی آموز مدارس عالی تألیف کرده است. کتاب مذکور در ۳۳۶ صفحه از سوی انتشارات دانشگاه دولتی جمهوری آذربایجان به چاپ رسیده است. در این کتاب گلستان سعدی مورد بررسی قرار می‌گیرد. کتاب شامل موضوعات زیر است:

بخش اول - گلستان و سعدی

در این قسمت زندگی و آثار سعدی به ویژه گلستان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

بخش دوم - کودکی سعدی.

در این قسمت از تولد، تربیت و تحصیل ابتدایی شاعر بحث می‌شود.

بخش سوم - جوانی سعدی و مدرسه نظامیه.

مؤلف در این بخش به تأثیر مدرسه نظامیه در اندیشه سعدی و آثار

وی می‌پردازد.

بخش چهارم - سعدی و سیاحت.

سلطان‌اف در بخش چهارم نخستین سفر شاعر (سفر مکه) را بررسی

کرده و در این باره به نمونه‌هایی از آثار سعدی استناد می‌جوید.

بخش پنجم - سالهای پیری سعدی.

در این قسمت می‌خوانیم که سعدی پس از آنکه ۴۵ سال از عمر خود

را در سیر و سیاحت گذرانده، ناگزیر به ترک زادگاهش شیراز می‌شود.

بخش ششم - گلستان

در این بخش مؤلف با استناد به دلایلی علمی به تحلیل مقدمه و هشت

باب گلستان می‌پردازد.

بخش هفتم - ویژگیهای زبانی گلستان

در آخرین بخش کتاب، دانشجویان با ویژگیهای گلستان و به طور کلی

نثر کلاسیک فارسی آشنا می‌شوند.

در صفحه ۳۲۸ زیر عنوان «ملاحظات در رابطه با ویژگیهای لغوی

زبان سعدی» درباره نامها و اصطلاحات جغرافیایی - تاریخی، موسیقایی،

شغلی و اجتماعی... و نیز نام اشیای بازی و معلوماتی دیگر با ذکر مثال

آمده است. از آنجایی که نمونه‌های مذکور در این کتاب علاوه بر گلستان به دیگر کتب درسی روزگار سعدی نیز مربوط می‌شود، به عنوان کتاب کمک درسی مورد استفاده دانشجویان قرار می‌گیرد.

۵. فارس دانشیق دیلی^(۱) (فارسی محاوره‌ای). مؤلف: نیر زمان حاتمی

این کتاب به سال ۱۹۶۵م. برای دانشجویان دانشکده شرقشناسی

منتشر شده است. کتاب فارسی محاوره‌ای شامل ۳۲۰ صفحه و ۶ فصل

می‌باشد. در کتاب مذکور زبان ادبی معاصر با زبان محاوره‌ای مقایسه

می‌شود. در این مقایسه ویژگیهای تلفظی، دستوری و لغوی مربوط به دو

گونه، مورد بررسی قرار می‌گیرد. مؤلف در مقدمه کتاب از لهجه‌های

گوناگون فارسی و تأثیر آنها بر زبان ادبی سخن می‌گوید.

فصل نخست کتاب به بررسی تفاوت‌های آوایی زبان ادبی و محاوره‌ای

اختصاص یافته است. در این فصل از تغییر و ابدال مصوتها و صامتها بحث

می‌شود. مؤلف در هر مورد به مثالهایی استناد می‌جوید.

در فصل دوم صرف فارسی محاوره‌ای با ذکر نمونه‌هایی مورد تحلیل

قرار می‌گیرد.

در فصل سوم کلماتی از لهجه محاوره‌ای (با آوانگاری) آمده و معادل

آنها در زبان مکتوب و ادبی نیز ذکر شده است.

در فصل چهارم متنی به دو شکل زبان محاوره‌ای و ادبی آمده است.

فصل پنجم، مشتمل بر چند متن به زبان محاوره‌ای است. متون فاقد

واژه‌نامه، آوانگاری و معادل ادبی می‌باشد. بدین وسیله دانشجویان

می‌توانند به طور مستقل در زمینه فراگیری زبان محاوره‌ای فارسی به مهارت‌های لازم برسند. چند متن دیگر نیز برای برگرداندن به زبان ادبی آمده است.

در فصل ششم فرهنگ فشرده لغات و اصطلاحات جای گرفته است.

۶. معاصر فارس دیلی پروگرامی^(۱) (برنامه زبان فارسی معاصر). مؤلف: رحیم سلطان‌اف

کتاب کمک درسی برنامه زبان فارسی معاصر از سوی انتشارات دانشگاه دولتی باکو چاپ شده است (۱۹۶۸). این کتاب شامل ۹۸ صفحه می‌باشد. در کتاب شیوه‌هایی برای تدریس فارسی معاصر مطرح می‌شود. در تألیف این اثر از آخرین دستاوردها و تجربیات زبان‌شناسان ایران و شوروی استفاده شده است.

مؤلف، برنامه چهار ترم را این گونه تنظیم کرده است:

دروس ترم اول:

۱. مقدمه درباره سیر تاریخی زبان فارسی
۲. قرائت و ترجمه - برای این قسمت متون مورد تأیید هیئت علمی دانشگاه در نظر گرفته شده است.
۳. آواشناسی و نگارش - این بخش به بحث پیرامون مصوتها و صامتها و طبقه‌بندی آنها اختصاص دارد.
۴. لغت‌شناسی.
۵. اجزای اصلی و کمکی در جمله (صرف).

۶. درباره نحو زبان فارسی.

۷. نگارش و قرائت درست زبان فارسی.

۸. خوشنویسی - در این قسمت پیرامون قواعد خوشنویسی بحث می‌شود.

۹. املا فارسی.

۱۰. درک مطلب.

در ترم دوم، تدریس زبان عربی، در ترم سوم، مرجع‌شناسی و در ترم چهارم، درس خوشنویسی و صنعت چاپ به برنامه بالا افزوده می‌شود. در آخر کتاب، جدول دروس عملی و نظری چاپ شده است.

۷. فارس دیلینده عرب عنصرلری^(۱) (عناصر عربی در زبان فارسی). مؤلف: حسن علیزاده

کتابچه ۴۴ صفحه‌ای عناصر عربی در زبان فارسی برای شعبه‌های مختلف دانشکده زبان و ادبیات و شرقشناسی تألیف شده است.

در کتاب از کلمات و ترکیبات عربی دخیل در زبان فارسی و نیز تأثیر آنها در دستور زبان فارسی بحث به میان می‌آید.

در کتاب عناصر عربی در زبان فارسی مختصری درباره صرف و نحو عربی می‌خوانیم. علاوه بر آن مؤلف از دیدگاه دستور تطبیقی درباره اسمهای مکان، زمان، آلت و پیشه عربی و فارسی بحث می‌کند. همچنین درباره صفات عربی مستعمل در فارسی، حرف «دال» تعریف و حروف اضافه عربی، اعداد و... سخن به میان می‌آید.

در قسمتی از کتاب، درباره نقش عناصر عربی در واژه‌سازی فارسی، اطلاعاتی داده می‌شود. همه مثالهای کتاب کمک درسی عناصر عربی در زبان فارسی دارای واژه‌نامه فارسی - آذربایجانی می‌باشد. با توجه به اینکه لغات و ترکیبات عربی در غنای زبان فارسی سهم بسزایی دارند، مطالعه این کتابچه برای مدرسان زبان فارسی و نیز فارسی آموزان می‌تواند مترتب و مفید باشد.

۸. فارس دیلی تدریسی نین اسلوبو^(۱) (روش تدریس زبان فارسی). مؤلف: رحیم سلطان‌اف

آثار مربوط به روش‌شناسی که در سطح عالی و با توجه به نیازهای زمان نگاشته شده‌اند باعث شادی اساتید و آموزگاران شده و در واقع به کتاب بالینی تبدیل می‌شود. کتاب کمک درسی روش تدریس زبان فارسی نیز که از سوی انتشارات دانشگاه دولتی جمهوری آذربایجان منتشر شده از این گونه کتابهاست^(۲).

این کتاب، نخستین کتاب روش تدریس می‌باشد و شامل ۱۰۸ صفحه گاه‌علوم انسانی و مطالعات زبان و چهاربخش است. در بخش اول مؤلف به عوامل مؤثر در امر تدریس و تعلیم اشاره می‌کند. این عوامل عبارتند از: تعلیم دهندگان، فراگیرندگان، آنچه که تعلیم داده می‌شود، زمان و مکان.

اساسی‌ترین مباحث بخش دوم، لغت‌شناسی و آواشناسی می‌باشد. بخشهای سوم و چهارم، به ترتیب مشتمل بر مباحث صرفی و نحوی

۱. ФаРС Дило Тедрисинин Услубу.

۲. آذربایجان معلمی (هفته‌نامه). ۲۷ مارس ۱۹۷۴، ص ۴.

دستور زبان فارسی است. اکثر موضوعات و مباحث کتاب به شیوه تطبیقی تنظیم شده است و این خود به درک بهتر موضوعات کمک می‌کند.

دانشکده شرقشناسی

آموزش و پژوهش زبان فارسی در سالهای اخیر بیشتر در دانشکده شرقشناسی دانشگاه دولتی باکو متمرکز شده است. در اینجا تاریخچه تشکیل و فعالیت این دانشکده، به اختصار ذکر می‌شود. تشکیل دانشکده شرقشناسی در جلسه ۳۰ مارس ۱۹۲۲ م. شورای دانشگاه، به تصویب رسید. پیش از آن شعبه شرق در دانشکده تاریخ و ادبیات فعال بود. پس از تصویب شورا، در واقع شعبه مذکور به دانشکده شرقشناسی تبدیل شد. در ۱۲ آوریل همان سال پروفیسور پ. ک. ژوره خاورشناس مشهور به ریاست دانشکده منصوب شد. تشکیل مدارس خاورشناسی مستقل، تربیت معلمان در زمینه تاریخ و زبان و ادبیات ملل ترک و ایران، تربیت کادر مجرب برای کار در آرشیوها، موزه‌ها و کتابخانه‌ها، تربیت کارشناسان و متخصصان از کشورهای همسایه از اقدامات اولیه بود.

طرح جدید شورای دانشگاه باکو در ۱۳ ژوئیه ۱۹۲۲ م. به تصویب نهایی حکومت جمهوری آذربایجان رسید و امکانات و تجهیزات لازم جهت تشکیل دانشکده و کتابخانه آن اختصاص یافت.

پس از دانشکده شرقشناسی دانشگاه باکو دانشمندان و محققان نام‌آوری چون چویان‌زاده، گووایدولین، مشانتیوف، بارتولد، سامویلوویچ، ژوزه، برتلس و... برای همکاری جذب شدند. هم اینان در تربیت و

آموزش کادرهای علمی آموزشی نقش بسزایی داشتند. دانشکده، در سالهای نخست حیات خود، شامل دو شعبه زبان فارسی و زبان ترکی (استانبولی) بود. در سال ۱۹۵۷م. شعبه عربی، و در سال ۱۹۹۳م. شعبه عبری نیز در شمار شعب دانشکده شرقشناسی در آمد.

در این دانشکده سه کرسی فعالیت می‌کنند: کرسی ادبیات عرب، کرسی ادبیات ایران و کرسی ادبیات ترک. جهات فعالیت‌های علمی - پژوهشی کرسیهای سه‌گانه چنین است:

۱. کرسی ادبیات عرب:

پژوهشی در مسائل نظری و عملی زبان عربی، بررسی مسائل متن‌شناسی و تاریخ ادبیات، آماده کردن کتب درسی و دیگر امکانات تحصیلی - آموزشی.

۲. کرسی ادبیات ایران:

بررسی مسائل ادبیات فارسی، تهیه فرهنگ فارسی - آذری آثار نظامی گنجه‌ای، آماده کردن کتب و لوازم درسی.

۳. کرسی ادبیات ترکی: بررسی مسائل نظری و عملی زبان ترکی، گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، روابط ادبی جمهوری آذربایجان و ترکیه، تهیه کتاب درسی و دیگر لوازم.

در جنب کرسی ادبیات ایران مرکز علمی - پژوهشی موسوم به «فرهنگ آثار نظامی» تشکیل یافته است. کادر علمی دانشکده شامل حدود چهار و پنج نفر استاد، دانشیار و... می‌باشد. این گروه علاوه بر تدریس به فعالیت‌های تحقیقاتی نیز اشتغال دارد.

فارغ‌التحصیلان دانشکده، در دانشگاهها، مدارس متوسطه،

هنرستانها، انستیتوهای شرقشناسی، نسخ خطی، تاریخ، ادبیات، زبان‌شناسی، فلسفه، حقوق، هنر و... فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان، موزه نظامی، شعب برون‌مرزی رادیو و تلویزیون و... اشتغال می‌یابند.

دانشکده شرقشناسی دانشگاه باکو با دانشکده‌های شرقشناسی دانشگاههای مسکو، سن پترزبورگ، تفلیس، تاشکند، دوشنبه، آلماتا، مخاج قلعه و دربند روابط علمی - آموزشی دارد. در سالهای اخیر به ایجاد ارتباط و تبادل علمی - ادبی با مراکز علمی و تحقیقاتی ایران، ترکیه و کشورهای عربی توجه خاصی می‌شود. در سالهای اخیر به سعی اعضای هیئت علمی و پژوهشگران دانشکده، کتابهای زیر تألیف شده است:

۱. محمد علی یف، و: ترجمه آذری قرآن کریم (به انضمام متن عربی)، ۱۹۹۴م.
۲. ——— زمان، شخص و وجه فعل در زبان عربی، ۱۹۹۳م.
۳. کاظم اف، م: اسلاف نظامی، ۱۹۹۱م.
۴. محمداف، ا: «زبان عربی» (برای مدارس متوسطه و دانشگاهها)، ۱۹۹۱، ۱۹۹۲، ۱۹۹۳، ۱۹۹۴م.
۵. حاتمی، ن: زبان فارسی (کتاب درسی - بخش سوم)، ۱۹۹۲م.
۶. محموداف، ع: زبان فارسی (برای کلاس ششم) ۱۹۹۳م.
۷. رسول‌اف - رستم‌اف: زبان ترکی (استانبولی) (کتاب درسی برای آذری زبانان و روس زبانان) ۱۹۹۲ و ۱۹۹۴م.
۸. رستم‌اف، ر: اجزاء کمکی کلام در زبان ترکی (استانبولی) [سعه]، ۱۹۹۴م.

۹. رستم‌اف - صادق‌اف: فرهنگ ترکی (استانبولی) - آذری - روسی (با خط لاتین) ۱۹۹۴م.

۱۰. عیوض‌اف: الفبای قدیم عثمانی (کتاب کمک درسی)، ۱۹۹۲م.

۱۱. قاسم‌اوا: معراج محمد رسول‌الله (ص) ۱۹۹۴م.

۱۲. قارایف - احمدوف: کتاب مکالمه آذری - عربی، ۱۹۹۴م.

و...

بخش اعظم فعالیت دانشکده شرقشناسی به زبان و ادب پارسی اختصاص دارد و کرسی ادبیات ایران فعالترین کرسی دانشکده مذکور به شمار می‌آید. بی‌شک دلیل این توجه خاص، اشتراکات فرهنگی - تاریخی میان دو کشور ایران و جمهوری آذربایجان است. از یک سوی اغلب چهره‌های برجسته و ممتاز تاریخ ادبیات آذربایجان همچون نظامی، خاقانی و... آثار خود را به زبان پارسی آفریده‌اند، از دیگر سوی در گذشته‌ای نه چندان دور، جمهوری آذربایجان پاره‌ای از پیکر ایران زمین بود. مردم آن دیار فرهنگ و ادبیات خود را جدای از فرهنگ و ادب کهن پیشینه ایرانی نمی‌انگارند. از این روی، دانشکده شرقشناسی توان خود را خود را نگاه علوم انسانی و مطالعات کهنی بیشتر در کرسی ادبیات ایران متمرکز ساخته است. به گونه‌ای که اغلب، دانشکده شرقشناسی باکو رابه مثابه مرکز فارسی پژوهی و نیز آموزش زبان و ادب پارسی می‌شناسند.

فارسی پژوهی و ایران‌شناسی

در پایه‌گذاری دانشکده شرقشناسی دانشگاه باکو، ایران‌شناسان و محققان برجسته‌ای برای تدریس در آنجا دعوت شدند. در خبرنامه

دانشکده که انتشار آن چند سال ادامه داشت، مقالات بسیاری درباره مسائل مهم زبان و ادبیات فارسی به چاپ رسیده است. در این خبرنامه مقالات تحقیقی متعددی به قلم کسانی چون برتلس، کریمسکی، ساموتلویچ، ژوزه، بارتولد، چوپان زاده و... آمده است.

کتاب «تاریخ دستور زبان فارسی» (باکو، ۱۹۲۸) تألیف میرزامحسن ابراهیمی از درخشان‌ترین آثار چاپ شده در این دوره می‌باشد. همچنین در سالهای (۲۵ - ۱۹۲۳) نمونه‌هایی از ادبیات فارسی دری و ادبیات پهلوی منتشر شد.

در دهه‌های ۳۰ و ۴۰ فعالیت دانشکده رو به ضعف نهاد. دلیل اصلی آن بازداشت و اعدام عده‌ای از محققان و اساتید به اتهام «خیانت به ملت»! و نیز آغاز جنگ جهانی دوم بود. با وجود این دشواریها، در سال ۱۹۴۰ کتاب درسی فارسی علی آذری و در سال ۱۹۴۵ فرهنگ روسی - فارسی - آذربایجانی میربابایف منتشر می‌شود. از دهه پنجاه میلادی، در زمینه فارسی پژوهی و ایران‌شناسی تحرکی دوباره ایجاد می‌شود. در گنجینه فارسی خطی آکادمی علوم و دانشکده شرقشناسی دانشگاه باکو، تحقیق درباره ادبیات فارسی و زبانهای ایرانی، سرعت می‌گیرد. اصلیتین و مهمترین مرکز آموزش و پژوهش زبان فارسی، دانشکده شرقشناسی بود. تألیف کتب درسی، منتخبات، کتب دستور زبان برای تدریس بهتر زبان فارسی در دانشکده، نقش به‌سزایی داشت. کتابهای درسی علی آذری (دانشیار دانشگاه) برای دانشجویان زبان فارسی، از درخشان‌ترین فعالیت‌های دانشکده شرقشناسی به شمار می‌رود. آذری، تیریزی‌الاصل بود؛ کتاب زبان فارسی وی که برای دانشجویان سال اول و دوم تألیف شده

بود (باکو، ۱۹۲۵) در همه مدارس که زبان فارسی در آنها تدریس می‌شد، به عنوان کاملترین کتاب درسی مورد توجه بود. آذری در تشویق دانشجویان به فراگیری زبان و ادب فارسی از هیچ کوششی دریغ نمی‌ورزید. وی به اتفاق حسن علیزاده کتاب درسی زبان فارسی (برای مدارس متوسطه) را نوشته و مؤلف مقالات تحقیقی بسیاری است.

در دهه پنجاه پروفیسور رحیم سلطان‌اف به ریاست دانشکده شرقشناسی منصوب شد. سلطان‌اف در امر تدریس و تحقیق زبان فارسی در آذربایجان استادی بی‌بدیل است؛ وی به زبان و ادب فارسی احاطه کامل دارد. سلطان‌اف فعالیت خود را در زمینه شرقشناسی به ویژه آموزش و پژوهش زبان فارسی متمرکز کرده است. او از سال ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰ به مدت ده سال ریاست دانشکده شرقشناسی را بر عهده داشت. پس از آن تا سالهای اخیر با عنوان مدیر کرسی زبانهای خاور نزدیک در دانشکده شرقشناسی مشغول فعالیت بود. سلطان‌اف مؤلف کتب و مقالات متعددی در زمینه تاریخ زبان فارسی و شیوه‌های تدریس زبان فارسی، همچنین کتابهای درسی و کمک‌درسی برای مدارس متوسطه و دانشگاهها می‌باشد. جایگاه گلستان در میان آثار سعدی (باکو، ۱۹۶۱) - روش تدریس زبان فارسی (۱۹۷۳) از آن جمله‌اند. سلطان‌اف در ترجمه متون کلاسیک فارسی به ترکی آذربایجانی نیز نقش بسیار مهمی داشته است. گلستان سعدی (باکو، ۱۹۸۳)، کللیله و دمنه، قاپوستنامه، اخلاقی ناصری (باکو، ۱۹۸۰)، بهارستان و سیاستنامه (باکو، ۱۹۸۹) با سعی پروفیسور سلطان‌اف به ترکی آذربایجانی برگردانده شده است. در زمینه لهجه‌شناسی و لغت‌شناسی، آثار خانم دکتر نیرالزمان حاتمی که از منابع

بیش به تدریس زبان فارسی در دانشگاه اشتغال دارد، نمود بارزتری داشته‌اند. موضوع رساله دکتری وی «لغت‌شناسی زبان فارسی و راههای تکامل آن» می‌باشد.

حاتمی مؤلف کتب درسی مختلف برای دانشجویان و دانش‌آموزان مدارس متوسطه است. زبان فارسی برای کلاسهای ششم و هفتم (با علی آذری - ۱۹۵۹)، زبان فارسی (با حسن علیزاده - ۱۹۶۴)، زبان فارسی برای کلاسهای نهم، دهم و یازدهم (با رستم او - ۱۹۶۵)، زبان محاوره‌ای فارسی (۱۹۸۴) و کتاب قرائت (با حسن محموداف - ۱۹۷۵) از آن جمله‌اند.

پروفیسور احمد شفایی و پروفیسور حسن محموداف از اساتید دانشکده شرقشناسی، اغلب به موضوعات و مسائل دستوری خاصی که کمتر مورد تحقیق و تفحص قرار گرفته، توجه داشته‌اند. موضوع رساله دکتری احمد شفایی «جمله‌هایی مرکب پیرو در زبان فارسی» (۱۹۶۷) و موضوع رساله دکتری حسن محموداف «جملات ساده در زبان فارسی» (۱۹۸۲) می‌باشد. این دو درباره مسائل گوناگون دستور زبان فارسی، مقالات بسیاری نگاشته‌اند. همچنین مؤلف چند کتاب درسی‌اند. کتاب قرائت فارسی (ر. سلطان‌اف، ا. شفایی، غ. دارآبادی - ۱۹۵۹)، زبان فارسی برای کلاسهای ششم (ا. شفایی، آ. رضایوا - ۱۹۶۲)، زبان فارسی برای کلاسهای ششم (ا. شفایی، آ. علی اکبروا - ۱۹۶۶)؛ زبان فارسی برای کلاسهای هفتم و هشتم (ر. سلطان‌اف، ح. محموداف، ا. نظرلی - ۱۹۶۴)، زبان فارسی برای دانشجویان دانشکده‌های شرقشناسی و ادبیات (ا. شفایی، ح. محموداف - ۱۹۶۶) و نحو جملات ساده در زبان فارسی (ح. محموداف - ۱۹۷۵) ... در شمار آثار پروفیسور شفایی و پروفیسور

محموداف می‌باشد.

افزون بر اینها کتاب وزین مبنای علمی دستور زبان فارسی تألیف پروفیسور احمد شفایی در تهران منتشر شده است.

از میان محققان دانشکده شرقشناسی، ح. علیزاده، ت. رستم‌اوا، و ش. شیرعلی‌اف، مسائل صرفی زبان فارسی را موضوع مطالعات و تحقیقات خویش قرار داده‌اند:

صفات فاعلی و ترکیبات آن در زبان فارسی (ت. رستم‌اوا - ۱۹۷۷)، زبان فارسی برای دانشجویان شعب شبانه و غیر حضوری (ت. رستم‌اوا، ح. علیزاده - ۱۹۶۶)، مورفولوژی زبان فارسی (ا. شفایی، ت. رستم‌اوا - ۱۹۷۷) و...

خانم آنیا علی‌اکبراوا بیش از چهل سال است که در دانشگاه باکو مشغول فعالیت علمی و تحقیقی است. وی دانشیار دانشکده شرقشناسی و مؤلف آثار متعددی در زمینه زبان و ادب پارسی است به شرح زیر:

۱- زبان فارسی برای کلاسهای ششم متوسطه (با همکاری احمد شفایی - ۱۹۶۶).

۲- کتاب قرائت برای کلاسهای پنجم، ششم و هفتم متوسطه (با همکاری عدالت زینال‌اف - ۱۹۶۶).

۳- زبان فارسی برای کلاس ششم متوسطه (با همکاری منظره محمد‌اوا - ۱۹۹۲).

وی همچنین مؤلف مقالاتی چون «انواع قید در زبان فارسی» (از نظر معنا)، «قید کیفیت در زبان فارسی»، «قید حالت در فارسی معاصر»، «قید زمان در فارسی معاصر»، (ترکیباتی که نقش قیدی دارند)، «قید مقدار در

فارسی ادبی معاصر»، «قید زمان در فارسی ادبی معاصر»، «قید در لیلی و مجنون نظامی» و... که بیشتر این مقالات در مجموعه آثار علمی از انتشارات دانشگاه دولتی آذربایجان به چاپ رسیده است.

فخرالتاج ذوالفقاروا حدود ۳۴ سال است که در دانشگاه دولتی باکو به خدمت اشتغال دارد. وی اکنون دانشیار دانشگاه باکو می‌باشد. خانم ذوالفقاروا مؤلف مقالات مختلف علمی - تحقیقی است. او همچنین یکی از مؤلفان فرهنگ مختصر تعابیر فارسی - آذربایجانی (با همکاری پروفیسور شفایی - ۱۹۷۸) است.

خانم منظره محمد‌اوا، با سی سال پیشینه تدریس، در حال حاضر دانشیار دانشگاه دولتی باکو می‌باشد. م. محمد‌اوا در تألیف کتاب زبان فارسی برای کلاس ششم متوسطه با خانم آنیا علی‌اکبراوا همکاری داشته است. این کتاب از تازه‌ترین کتب درسی فارسی به شمار می‌رود. (باکو، ۱۹۹۲) او همچنین مقالات مختلفی درباره دستور زبان فارسی و نیز آثار قطران تبریزی و نظامی گنجه‌ای نگاشته است.

یکی از محققان و مدرسان دانشکده شرقشناسی که به طور خستگی‌ناپذیر مشغول فعالیتهای پژوهشی است، خانم عصمت محمد‌اوا می‌باشد. کتابهای زبان فارسی برای کلاس نهم متوسطه (زیر چاپ) و خصوصیت آواشناختی و جایگاه تکیه در زبان فارسی (فرهنگستان علوم، ۱۹۷۳) از آثار اوست.

توفیق جهانگیراف نیز در تدریس و تحقیق زبان فارسی مقالات گوناگونی نگاشته است.

محمد علیزاده (مبارز) از چهره‌های ممتاز دانشکده شرقشناسی به

حساب می‌آید. او از سال ۱۹۴۵ تا ۱۹۶۵ مدیریت دانشکده را برعهده داشت و از سال ۱۹۶۱ مدیر کرسی ادبیات ملل خاورمیانه و خاور نزدیک می‌باشد. پروفیسور علیزاده مؤلف آثار بسیاری در زمینه ادبیات کلاسیک، ایران و آذربایجان می‌باشد. وی همچنین در ترجمه آثار شاعران متقدم و معاصر فارسی‌گوی به ترکی آذری نقش فعالی داشته است. از این میان برگردان منظوم شاهنامه فردوسی شاهکار حیات ادبی اوست. علیزاده نویسنده کتاب نظامی و عصر ما (به ترکی - ۱۹۴۷) و نویسنده بخش نظامی گنجوی از کتاب تاریخ ادبیات آذربایجان می‌باشد.

از دیگر اساتید برجسته دانشکده باید پروفیسور میرزا رحیم‌اف را نام برد. پروفیسور رحیم‌اف در حال حاضر نیز ریاست کرسی زبانهای شرقی را برعهده دارد.

در سال ۱۹۵۸ در انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم آذربایجان، تشکیل گردید. در این انستیتو تاریخ، اقتصاد، فلسفه، زبان و ادبیات ایران و چند کشور دیگر خاورمیانه مورد پژوهش و تحقیق قرار گرفت. اگرچه انستیتو نخست از کادر علمی - پژوهشی چندان مجرب برخوردار نبود، ولی بعدها با جلب ادبا و محققان ارشد که با زبان فارسی آشنایی داشتند، بتدریج فارسی‌پژوهی به یکی از شاخه‌های پژوهشی نیرومند تبدیل شد. از دهه ۶۰ دانشکده شرقشناسی دانشگاه دولتی باکو، انستیتوی شرقشناسی فرهنگستان علوم و انستیتوی کتب خطی جمهوری آذربایجان به عنوان سه کانون علمی - تحقیقی نیرومند به موازات هم و به طور هماهنگ فعالیت می‌کنند. در این مراکز فعالیتهای فارسی‌پژوهی در چند شاخه مشخص مانند صرف و نحو، لغت‌شناسی، لهجه‌شناسی و

فرهنگ‌نویسی صورت می‌گیرد.

کتاب کلمات آذربایجانی در زبان فارسی اثر. ج. زرینه‌زاده (۱۹۶۲)؛ کتاب مکالمه آذربایجانی - فارسی اثر عبدالله‌اف (۱۹۶۸)؛ امواورفمهای کلمه‌ساز در زبان فارسی تألیف طیبه علی‌اصغراوا (۱۹۷۲)؛ ضمائر شخصی در زبان فارسی تألیف جمیله صادق‌اوا (۱۹۷۵)؛ فارسی‌پژوهان آذربایجان نوشته، ج. صادق‌اوا - ط. علی‌اصغراوا (۱۹۹۰)، لهجه توناق‌کنند زبان تاتی تألیف م. حاجی‌اف، کلمات متضاد در زبان فارسی اثر. ش. علی بیگلی (۱۹۹۱) و... آثار ارزشمندی هستند که در زمینه فارسی‌پژوهی منتشر شده‌اند. دانشمندان خاورشناس آذربایجان درباره پیدایش لغت‌شناسی فارسی و رشد و شکوفایی آن، نقش فرهنگ‌نویسان آذربایجانی در این رشته، لغتنامه‌های فارسی و دو زبانی، ویژگیهای آنها، اصول تنظیم و موضوعات دیگر، همچنین درباره نسخ خطی موجود در انستیتوی نسخ خطی آثار متعددی نوشته‌اند. در این زمینه فعالیت ج. زرینه‌زاده، ج. قهرمان‌اف، م. محمد‌اوا، ج. صادق‌اوا و ط. علی‌اصغراوا، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در زمینه لغتنامه‌های فارسی - ترکی و عربی - فارسی که توسط نویسندگان آذربایجان تألیف شده، تحقیقاتی صورت گرفته است. از آن میان متن علمی - انتقادی الصحاح العجمیه به تألیف هندو شاه نخجوانی در زیر چاپ می‌باشد و تنها نسخه موجود از لغتنامه فارسی - ترکی تحفه سام از حسام‌الدین خوبی (قرن هفتم هجری) به زودی برای چاپ آماده می‌شود.

کتاب فارسی‌پژوهان آذربایجان تألیف جمیله صادق‌اوا و طیبه علی‌اصغراوا که پیشتر بدان اشارت رفت، یک اثر علمی - تحقیقی

قابل توجه می‌باشد. این کتاب شامل هفت فصل است. در فصول مختلف از تاریخ زبانشناسی فارسی و آموزش دستور زبان فارسی در آذربایجان بحث می‌شود. مؤلفان همچنین دربارهٔ دانشمندان آذربایجانی که در کشورهای شرق و روسیه در زمینهٔ تدریس و تحقیق فارسی کوشیده‌اند، اطلاعاتی ارائه می‌کنند و...

از میان دانشمندان و محققان جمهوری آذربایجان نام پرفسور رستم علی‌اف نیز در زمینهٔ تحقیق و تدریس زبان و ادب پارسی بر اهل ادب آشناست. پروفسور علی‌اف علاوه بر آثاری در زمینهٔ نظامی، فضولی، سعدی و... که به زبانهای فارسی، روسی و ترکی آذربایجانی نوشته، در تصحیح متون ادبی نیز زحماتی بسیاری را برتافته است. گلستان و بوستان سعدی از جمله آثاری است که با تصحیح و تحشیهٔ رستم علی‌اف چاپ شده‌اند.

انستیتوی شرقشناسی فرهنگستان علوم - به سال ۱۹۵۷ که کنگرهٔ شرق‌شناسان در تاشکند برگزار شده بود، پیشنهاد تشکیل انستیتوی شرقشناسی در جمهوری آذربایجان از سوی دانشمندان آذری مطرح شد. بدین ترتیب با تصویب دولت به سال ۱۹۵۸ انستیتوی شرقشناسی تأسیس شد. در این انستیتو شعبهٔ ایران (شامل بخشهای پژوهش دربارهٔ زبان و ادبیات فارسی و بخش انتشار متون کلاسیک) به فعالیتها و تحقیقات ایرانشناسی و فارسی پژوهی اختصاص دارد. آثار همکاران این انستیتو در مجموعه‌هایی با عنوان مسائل ادبیات ایران منتشر شده است. (۱۹۶۶ - ۱۹۷۳) از میان آثاری که انستیتو شرقشناسی منتشر کرده است، می‌توان به کتابهای زیر اشاره کرد.

۱. حسین‌اف، بیوک آقا: سنت و نوگرایی در شعر قرن بیستم ایران، ۱۹۷۵.
 ۲. حاجی‌زاده، علی بالا: شعر فرخی یزدی، ۱۹۶۵.
 ۳. محرم‌اف، طاهر: متن انتقادی لیلی و مجنون امیرخسرو دهلوی، ۱۹۷۰.
 ۴. عزیززاده، عبدالکریم: متن انتقادی اسکندرنامه، مخزن الاسرار، جامع التواریخ.
 ۵. صادق‌اوا، جمیله - علی اصغراوا، طیبه: فارسی پژوهان آذربایجان، ۱۹۹۰.
 ۶. علی‌یف، رستم: ترجمهٔ ادبی خمسه نظامی به زبانهای ترکی آذربایجانی و روسی (با همکاری دانشمندان دیگر) - در انتشار خمسهٔ نظامی انستیتوی ادبیات «نظامی» نیز مشارکت داشته است.
 ۷. محمدی، مسیح آقا: صائب تبریزی و سبک هندی در شعر فارسی، ۱۹۹۴.
 ۸. زرینه زاده، حسن: واژه‌های آذربایجانی در زبان فارسی، ۱۹۶۲.
 ۹. عزیززاده، نوشابه: نشر بزرگ علوی، ۱۹۸۹.
- در حال حاضر کارهای زیر در انستیتوی شرقشناسی در دست انجام است.
۱. بررسی و تهیه متن انتقادی تجریداللغات - علی بادکوبه‌ای.
 ۲. بررسی و تهیه متن انتقادی تحفهٔ حسام - حسام‌الدین خوبی.
 ۳. تهیه متن انتقادی خمسهٔ اشرف مراغه‌ای.
 ۴. تهیه متن انتقادی دیوان فارسی جهان‌شاه حقیقی.

۵. ترجمه آثار بوداق منشی قزوینی به زبان ترکی آذری.

۶. ترجمه و تهیه متن انتقادی هفت جنان اثر یوسف قره‌باغی.

انستیتوی نسخ خطی - سال ۱۹۵۰ م. با عنوان بنیاد نسخ خطی جمهوری شروع به فعالیت کرد.

از سال ۱۹۸۶ با عنوان انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان، به کار خود

ادامه داد.

در این مرکز فعالیتهای علمی مختلف درباره زبان فارسی صورت می‌گیرد:

۱. تهیه کاتالوگ و تصویر نسخ فارسی - ج ۱ (شامل حرف «آ» تا «پ»)،

۱۹۹۴ (به زبان روسی) ۲. کاتالوگ نسخ خطی فارسی در سه جلد (به زبان

ترکی آذری) ۳. تصویر و معرفی توصیفی نسخ خطی موجود از آثار جامی در

باکو ۴. کاتالوگ کتب فارسی چاپ سنگی و چاپ قدیم (در دست تهیه) شامل

حدود ۱۹۵۲ کتاب موجود در انستیتوی مذکور. قدیمی‌ترین کتاب در

سال ۱۷۸۳ چاپ شده است. ۵. ترجمه بررسی اسناد تاریخی فارسی مربوط

به تاریخ قره‌باغ.

همچنین براساس این کتاب فرهنگ اصطلاحات فارسی - آذربایجانی در

دست تهیه است.

جنت نقی او، محسن نقی اف، نصیب گویوش اف، اکرم باقروف، مهری

محمدداوا، نظامی محمدوف و... از همکاران فعال انستیتوی نسخ خطی به

شمار می‌روند.

● مراکز آموزش عالی:

زبان فارسی در مراکز آموزش عالی زیر تدریس می‌شود:

۱. دانشگاههای تربیت معلم - دانشکده علوم انسانی - باکو، گنجه،

نخجوان، لنکران

۲. انستیتوی زبانهای خارجی - دوره دو ساله ویژه آموزش زبان فارسی

از سال ۱۹۶۰ تاکنون ایجاد شده است و در حال حاضر به روش

غیرانتفاعی فعالیت می‌کند.

۳. دانشگاههای خصوصی (= آزاد) - شامل کالج عالی دیپلماسی

(شعبه زبانهای شرقی)، دانشگاه آسیا، دانشگاه سیاسی - اجتماعی،

دانشگاه زادگانلار و دانشگاههای خصوصی دیگر. در این دانشگاههای

فارسی به عنوان یک زبان خارجی تدریس می‌شود.

۴. آموزشگاهها

در جمهوری آذربایجان چند کنگره و کنفرانس درباره زبان و ادبیات

فارسی تشکیل شده است. به سال ۱۹۶۳ کنفرانس زبان و ادبیات ایران در

باکو برگزار شد. در این کنفرانس حدود ۳۵ مقاله قرائت شده، که از آن

میان ۱۶ مقاله از استادان آذری بوده است.

در سال ۱۹۷۶ کنفرانس ترجمه متون علمی - فنی از زبانهای شرقی (به

ویژه فارسی) به مدت دو روز در باکو برگزار گردید.

در سال ۱۹۷۷ نیز به مناسبت شصتمین سال انقلاب اکتبر، کنفرانس

بررسی مسائل ادبیات ایران در باکو تشکیل شد. همچنین به سال ۱۹۸۲

کنفرانس علمی شرقشناسان اتحاد شوروی برگزار شد.

نقش فرهنگ نویسان و دستور نویسان در آموزش و

گسترش زبان فارسی

ادبیات دری از قرن چهارم هجری، در هیأت جریان‌ی نیرومند از شرق ایران آغاز شد، امواج توفنده آن تا اقصی نقاط سرزمین ایران رسید و حتی از حدود و ثغور کشور در گذشت. گسترش شعر و ادب، ایجاد علوم مرتبط با آن را نیز در پی داشت. آثاری که تا اوایل قرن پنجم توسط ادبای ایرانی تألیف یافته، اغلب به زبان عربی است. بویژه در زمینه علم لغت و دستورنویسی همه تألیفات به عربی می‌باشد. در زمینه علوم بلاغی کتابهایی چون ترجمان‌البلاغه غایة‌العروضین، کنز‌القافیه و خجسته‌نامه به پارسی نگاشته شده است. اما از میانه سده پنجم هجری علوم ادبی رواج می‌یابد. از این میان فرهنگ نویسی و دستورنویسی به دلیل نقشی که در آموزش و گسترش زبان فارسی دارد، از اهمیت بیشتر برخوردارند:

کتاب مقایسه فی لغة‌الفرس تألیف قطران تبریزی شاعر قرن پنجم از قدیمی‌ترین کتب لغت است. کتاب دیگری که در همین قرن تألیف شده لغت فرس اسدی توسی می‌باشد. این کتاب را اسدی برای آن نوشت تا شاعران معاصر او در ایران و آذربایجان بتوانند مشکلات خود را در لغات پارسی دری بوسیله آن مرتفع سازند.^(۱)

قانون‌الادب اثر حبیب‌تعلیسی (متوفی به سال ۶۲۹ ه.ق) از کتب لغت قرن هفتم است. کتاب‌المقوافی از دیگر تألیفات پارسی حبیب‌تعلیسی به شمار می‌آید. حبیب از ادبای بنام آذری تبار بود. در قرن هفتم همچنین ابونصر فراهی لغتنامه‌ای منظوم با عنوان نصاب‌الصبیان تألیف می‌کند. این لغتنامه، که به منظور آموزش زبان فارسی در مدارس و مکتبخانه‌های آن روزگار نوشته شده بود، الگوی کار فرهنگ‌نویسان دیگر شد.

۱. ذ. صفا، گنجینه سخن، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۱۵۱.

منظومه زهرة‌الادب اثر شکرالله بن شمس‌الدین احمد و نصیب‌الفتیان و نصیب‌البتیان تألیف حسام‌الدین خوبی، هر دو به تقلید از نصاب‌الصبیان به نظم کشیده شده است. این دو اثر در مدارس غرب و شمال غرب به ویژه آذربایجان در شمار کتب درسی جای گرفتند.

اکثر فرهنگهایی که تا قرن ششم نگاشته شده، فرهنگهای توضیحی است. از قرن ششم تألیف فرهنگهای دو زبانی آغاز می‌شود. در این دوره کتب لغت عربی - فارسی متعدد زیادی از جمله طرح‌اللغة (جمال‌الدین قرشی)، قاموس‌المحیط و قابوس‌الوسیط (فیروزآبادی) و... تألیف شده است.

تألیف فرهنگهای ترکی به فارسی یا فارسی به ترکی نیز از سده هفتم هجری شروع شده است. با توجه به نیاز مردم آذربایجان خاصه شعرا و ادبای آن دیار، به فراگیری دشواریهای زبان پارسی، اهمیت این فرهنگها بیشتر نمود می‌یابد.

البته حسام‌الدین حسن بن عبدالمؤمن خوبی از شاعران آذربایجان مؤلف لغتنامه منظوم عربی - فارسی نصیب‌الفتیان و نصیب‌البتیان در قرن هفتم یک فرهنگ منظوم ترکی به فارسی با عنوان تحفه حسام نوشته است. تحفه حسام شامل ۲۹۶ بیت می‌باشد.

حسام‌الدین خوبی از شاعران دربار چوپانیان و مداح مظفرالدین یولوق ارسلان بود و نزهت‌الکتاب را به نام او تمام کرده است. حسام‌الدین در بعضی آثارش «مظفری» تخلص می‌کرد، که این نیز برگرفته از نام مظفرالدین بود. دیوان اشعار حسام در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود. در فرهنگ منظوم تحفه حسام از بحرهای مختلف عروضی استفاده شده

است. این اثر را می‌توان نخستین گام در عرصه تألیف فرهنگهای ترکی به فارسی دانست. درباره زندگی حسام‌الدین خوبی اطلاعاتی در دست نیست. اما بر ما روشن است که وی نظم کتاب نصیب‌الفتیان و نسیب‌البتیان را در سال ۶۴۰ هـ به پایان برده است. این قرن همچنین، دوره پیدایش فرهنگهای فارسی - ترکی است. لغتنامه فارسی - ترکی صحاح‌العجم یا الصحاح‌العجمیه اثر هندوشاه نخجوانی از آثار همین دوره به شمار می‌رود.

درباره مؤلف صحاح‌العجم، به اطلاعات ضدو نقیضی بر می‌خوریم. بسیاری از محققان، این کتاب را از آثار محمدبن هندوشاه نخجوانی معروف به شمس منشی دانسته‌اند. دلیل اصلی این اشتباه تشابه میان نام کتاب شمس منشی (صحاح‌الفرس) و کتاب مذکور بوده است. صحاح‌الفرس تألیف محمدبن هندوشاه نخجوانی، که به سعی طاعتی در سال ۱۳۴۱ در تهران منتشر شد. در پی انتشار این کتاب، اشتباه برخی محققان در انتساب صحاح‌العجم به محمدبن هندوشاه روشن شد.

در اینجا لازم است به نمونه‌ای از اطلاعات ضد و نقیضی که درباره صحاح‌العجم آمده اشاره شود.

دکتر صفا در کتاب تاریخ ادبیات، صحاح‌العجم را از آثار شمس‌الدین محمدبن هندوشاه نخجوانی ذکر می‌کند.^(۱)

وی در گنجینه سخن می‌نویسد که: صحاح‌الفرس تألیف شمس‌الدین محمدبن هندوشاه‌بن سنجر نخجوانی است.^(۲)

چنین به نظر می‌رسد که در نظر مؤلف صحاح‌العجم و صحاح‌الفرس در واقع یک کتاب است با دو نام. دکتر صفا، حتی پس از نشر صحاح‌الفرس هم در چاپهای بعدی تاریخ ادبیات در ایران (و نیز خلاصه آن که بعدها زیر نظر خود وی تلخیص شده است) اشتباه خود را تکرار کرده است.

فخرالدین هندوشاه‌بن سنجر بن عبدالله دانشمند، مورخ، فرهنگ‌نویس و شاعر سده‌های هفتم و هشتم هجری است. وی علاوه بر صحاح‌العجم یا الصحاح‌العجمیه، صاحب دیوان اشعار، مؤلف کتبی چون تجارب‌السلف (در تاریخ خلفا و وزرای اسلام) و موارد‌العرب می‌باشد.

در الصحاح‌العجمیه معادل ترکی حدود پنج هزار و صد و هفده لغت فارسی داده شده و در هر مدخل مترادفات، مشتقات و... مربوط به آن لغت ذکر شده است. فرهنگ الصحاح‌العجمیه شامل یک مقدمه مختصر و فصلی کوتاه در دستور زبان فارسی است. مقدمه و بخش دستور، به زبان عربی نوشته شده است. از مقدمه روشن می‌شود که هندوشاه این فرهنگ را برای «فارسی‌آموزان غیر فارس» تألیف کرده است.

لغات‌الصحاح‌العجمیه در دو بخش ترتیب یافته است: ۱ - اسمها (فی‌الاسما) ۲ - افعال (فی‌الافعال). از میان نسخ خطی مختلف‌الصحاح‌العجمیه، تاکنون سه نسخه شناسایی شده که از این میان ۱ - نسخه در قرن چهاردهم میلادی، یک نسخه در قرن پانزدهم و نسخه سوم در قرن هجدهم استنساخ شده است.

متأسفانه نسخه‌ای که در قرن چهاردهم کتابت شده، چند صفحه افتادگی دارد. برای همین، نسخه مربوط به سده پانزدهم به اعتبار قدمت

۱. ذ. صفا، تاریخ ادبیات ایران، تهران، فردوس، ۱۳۶۷: ج ۲، ص ۷۶.

۲. گنجینه سخن، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰: ج ۱، صص ۱۵۵ - ۱۵۴.

خود اساس کار محققان قرار می‌گیرد.^(۱)

درباره وجه تسمیه کتاب نیز باید به مقدمه آن استناد کنیم:

«از آنجایی که به سبک *الصحاح العربیه* است، آن را *الصحاح العجمیه* نامیدم».^(۲)

فرهنگ *صحاح الفرس* در قرن نهم توسط محمد بن هندوشاه نخجوانی (معروف به شمس منشی) نوشته شده است. *صحاح الفرس* یک فرهنگ توضیحی می‌باشد که مؤلف در تألیف آن به *صحاح اللغة* جوهری نظر داشته است. *صحاح الفرس* از بیست و پنج باب، سیصد و سی و یک فصل و دو هزار و سیصد لغت تشکیل شده است. محمد بن هندوشاه این کتاب را به غیاث‌الدین بن رشیدالدین از امرای ایلخانی تقدیم کرده است.

دستورالکاتب فی تعیین المراتب از دیگر تألیفات شمس منشی می‌باشد. *صحاح الفرس* با مقابله و تصحیح عبدالعلی طاعتی به سال ۱۳۴۱، در تهران منتشر شد.

بنا به اظهار دکتر صفا «این کتاب را ابن هندوشاه معروف به شمس منشی، از روی لغت فرس اسدی توسی شاعر، تنظیم و آن را تکمیل کرده است».^(۳) و به وضع و ترتیب *صحاح اللغة* تألیف جوهری فارابی در آورده است.^(۴) فرهنگ ابراهیمی یا شرف‌نامه منیری تألیف قوام‌الدین ابراهیم فارونی (به سال ۸۷۸ هـ) از فرهنگهای چند زبانه سده نهم به شمار می‌رود. این

1. Садыгов Ва. ч. Эләскәрова, Т: Фарс Диәуһи Тәдҗиг Едән Азәрбајҗан. Алимләри. Бакы. Елм, 1990, Слһ. 70.

2. jeNägә орага. сәһ. 71 (به نقل از نسخه خطی اثر)

۳. ذ. صفا، گنجینه سخن، پیشین، ص ۱۵۵.

فرهنگ به زبانهای عربی، فارسی و ترکی تألیف شده است.

همچنین در بعضی منابع از جمله در *ریحانة الادب* به لغتنامه‌ای فارسی از وحید تیریزی با عنوان *مفتاح البدایع* اشاره شده است.^(۱) متأسفانه نسخ خطی این لغتنامه تاکنون به دست نیامده است. وحید تیریزی از علمای قرن دهم آذربایجان می‌باشد و به سال ۹۴۲ هجری در گیلان وفات یافته است.

جریان فرهنگ‌نویسی که از قرن هفتم و هشتم در هندوستان آغاز شده بود، در قرون نهم و دهم با قوت بیشتری ادامه یافت و در قرن یازدهم هجری به اوج شکوفایی رسید. «درست است که تا قرن یازدهم هجری چند کتاب... در لغت فارسی تألیف شده بود، اما نهضت واقعی در این باب بیشتر از قرن مذکور به بعد و اکثراً در سرزمین هند و به دست ایرانیان برای تدوین لغات فارسی انجام گرفت. یکی از علل عمده این امر، توجهی بود که در عهد اکبرشاه به ادب فارسی در دربار مغول هند ایجاد شده بود».^(۲)

از قرن یازدهم به بعد فرهنگهای معروفی چون فرهنگ جهانگیری و فرهنگ رشیدی، غیاث‌اللغات، *آندراج*، *انجمن آرای مجلسی* و... تألیف شده است.

ادبای آذربایجان نیز در این نهضت ادبی سهمی بسزا داشتند. علی یوسف شروانی یکی از نویسندگان دربار اکبر شاه بود. وی در اواسط قرن دهم در شروان متولد شده و بعدها به هندوستان مهاجرت کرده است.

۱. مدرس تیریزی. *ریحانة الادب*، چاپ دوم، ج ۶.

۲. ذ. صفا، گنجینه سخن، پیشین، همانجا.

شروانی مؤلف فرهنگ فارسی دُر دری است.

وی این لغتنامه را در سال ۱۰۱۸ هجری به نام خسروخان فرزند جهانگیر شاه تمام کرده است. دو نسخه از دُر دری در دست است که یکی از آنها در کلکته هند و دیگری در انستیتوی خاورشناسی تاشکند نگهداری می‌شود.

برهان قاطع را می‌توان مهمترین فرهنگ فارسی این دوره دانست. این لغتنامه توسط محمدحسین بن خلف تبریزی (برهان)، در هندوستان نوشته شده است. تألیف برهان قاطع در سال ۱۰۶۲ هجری به پایان رسیده، مؤلف، آن را به سلطان عبدالله بن قطب شاه خلیل‌الله والی حیدرآباد پیشکش کرده است. برهان قاطع نسبت به فرهنگهای فارسی دیگر که پیش از آن نوشته شده، لغتنامه‌ای کاملتر و معتبرتر به شمار می‌رود.

برهان قاطع مشتمل بر بیش از بیست هزار لغت و مشتقات آنهاست. اگرچه این کتاب در ایران، هند، مصر، ترکیه و... به کُرّات منتشر شده، اما معتبرترین و منقح‌ترین چاپ آن به اهتمام دکتر محمد معین (صاحب فرهنگ فارسی معین) در چهار جلد به چاپ رسیده است. برهان قاطع در روند فرهنگ‌نویسی تأثیری شگرف بر جای نهاد و بسیاری از فرهنگ‌نویسان بعدی آن را به عنوان الگوی کار پیش چشم داشته‌اند. از جمله کار مؤلفان لغتنامه‌هایی چون: برهان جامع (میرزا عبداللطیف تبریزی) آنجمن آرای ناصری (رضاقلیخان هدایت)، فربود سار (ناظم الاطباء نفیسی)، فرهنگ فارسی معین، لغت‌نامه دهخدا و... ملهم از برهان قاطع می‌باشد. حتی فرهنگ‌نویسان اروپا نیز از این کتاب ارزشمند

متأثر بوده‌اند.

در سده یازدهم اگرچه هندوستان کانون فرهنگ‌نویسی فارسی بود، لیکن در نقاط دیگر هم آثار پراکنده‌ای در این زمینه نوشته شد. در این دوره عبدالله اونکوتی متولد روستای اونکوت از توابع شهر گوی چای (اکنون جزو خاک جمهوری آذربایجان می‌باشد)، لغتنامه‌ای با عنوان تحفة‌الابواب نگاشته است. سه نسخه خطی از این لغتنامه فارسی در کتابخانه ملی تبریز، انستیتوی خاورشناسی سن‌پترزبورگ و انستیتوی کتب خطی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان نگهداری می‌شود. در قرن دوازدهم هجری نیز تداوم نهضت فرهنگ‌نویسی را شاهدیم. مهمترین اثری که در این سده در علم لغت تألیف یافته قاموس، اثر فیروزآبادی است.

قواعد احمدیه تألیف محمد مهدی تبریزی از فرهنگهای دوزبانه قرن دوازدهم است. این فرهنگ به سال ۱۱۹۹ هجری به فارسی و ترکی نگاشته شده است. قواعد احمدیه دربرگیرنده بخشی کوتاه درباره دستور زبان فارسی می‌باشد.

ترجمان اللغات اثر محمدحیی بن شفیع قزوینی اقتباسی است از قاموس مفتاح المفاتیح تألیف محمد رفیع بن محمد شفیع قزوینی، مخزن الخزان تألیف محمد مؤمن بن حاجی کریم تبریزی (۱۱۱۹ هجری) و لغتنامه سماء الاسماء اثر مهدیقلی صفای پسر علیقلی خان پسر قاراچو خاخان از فرهنگهای مشهور قرن دوازدهم‌اند. در اینکه مؤلفان این لغتنامه‌ها به قاموس فیروزآبادی نظر داشته‌اند، جای تردید نیست.

نویسندگان و دانشمندان مختلف، قاموس را ترجمه کرده‌اند و یا سروحیی بر آن نگاشته‌اند. مولانا محمدبن حسن شروانی ادیب و دانشمند

بزرگ، نخستین مترجم و حاشیه‌نویس قاموس می‌باشد. شروانی لغات ترکی بسیاری بر قاموس افزوده است.

لغتنامه سنگلاخ اثر میرزا مهدی‌خان استرآبادی، نیز از مهمترین کتب این دوره است. سنگلاخ یک فرهنگ ترکی - فارسی می‌باشد. یکی از ویژگیهای فارسی‌پژوهی در قرن دوازدهم، استفاده از زبان ترکی در تحقیقات و پژوهشها می‌باشد.

لغتنامه فارسی مفتاح‌المعانی از تألیفات محمود بیگ بن فسونی از جمله فرهنگهایی است که در قرن دوازدهم نوشته شده است. فسونی از شاعران آذربایجان است که در زمان سلطنت اکبر شاه به هندوستان رفته و فرهنگ مفتاح‌المعانی را نیز همانجا تألیف کرده است. فسونی به سال ۱۲۰۷ هجری در شهر الله‌آباد وفات کرده است.

اگرچه بعضی از محققان بر این باورند که نگارش دستور زبان فارسی از قرن یازدهم هجری آغاز شد،^(۱) اما نخستین اطلاعات درباره دستور زبان فارسی در کتاب المعجم فی معاییر اشعار المعجم تألیف شمس قیس رازی آمده است. و. آ. کاپرانوف می‌نویسد: «مقدمه لغتنامه ادات‌الفضلائی قاضی‌خان بدر محمد دهلوی را که به سال ۱۴۱۹ در هندوستان تألیف شده، می‌توان قدیمی‌ترین اثر درباره دستور زبان فارسی به حساب آورد.»^(۲)

در حالی که پیش از ادات‌الفضلاء علاوه بر المعجم در فرهنگ الصحاح‌المجمیه تألیف هندوشاه نخجوانی هم فصلی درباره دستور زبان فارسی آمده است. البته فصل دستورالصحاح‌المجمیه به زبان عربی نوشته

۱. ع. خیام پور، دستور زبان فارسی، تبریز، ۱۳۴۰، ص ۱۰.

شده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی صاحب‌کتاب‌الذریعه درباره آغاز نگارش دستور زبان چنین می‌نویسد: «قواعد فارسی دری پس از یورش ترکان سلجوقی به ایران، نگاهشته شد و از میان دستورنویسان ایران شمس‌الدین محمد بن قیس رازی را که در قرن هفتم می‌زیسته، نخستین کس می‌شناسیم.»^(۱) برای آموزش دستور زبان فارسی در مدارس آذربایجان، جز اطلاعات مختصری که در فرهنگها و کتب ادبی دیگر همچون المعجم فی معاییر اشعار المعجم آمده، هیچ منبع دیگری در دست نبود. از اوایل قرن نوزدهم میلادی، تلاشهایی در عرصه دستورنویسی آغاز می‌شود. این مساعی هم به مرتفع ساختن نیاز فارسی‌آموزان آذربایجانی و قفقازی و هم به افزودن نخستین کتب دستور زبان فارسی به گنجینه علوم ادبی ایران منجر می‌شود.

اگرچه در پی معاهده ترکمانچای، بخش شمالی آذربایجان به خاک روسیه منضم شد، لیکن زبان فارسی تا مدتها در آن منطقه به کار برده می‌شد. عواملی چون وجود آثار ادبی و علمی بسیار به زبان فارسی، قرابت زبانهای فارسی و ترکی آذری، مجاورت فرهنگی و جغرافیایی ایران و جمهوری آذربایجان، ارتباطات تجاری، انجام امور دفترخانه‌ها و... فراگیری زبان فارسی را ضروری ساخته بود.

اما تا اوایل قرن نوزدهم میلادی برای تدریس زبان فارسی هنوز دستور زبان معتبری چاپ نشده بود. تا اینکه در سال ۱۸۳۲ کتاب قانون قدسی اثر عباسقلی آقا بادکوبه‌ای (قدسی) در تفلیس منتشر شد. قانون قدسی به زبان فارسی و درباره دستور زبان فارسی نوشته شده است.

۱. شیخ آقابزرگ تهرانی، الذریعه، الجزء الثامن، تهران، ۱۳۲۹، ص ۱۵۵.

بعدها (۱۸۴۱ م.) ترجمه روسی آن کتاب نیز منتشر شده است. قدسی در مقدمه کتاب، ضمن تعریف از حلاوت و زیبایی زبان فارسی، آن را شیرین‌ترین زبان می‌نامد و انگیزه خود را از تألیف کتاب گسترش زبان فارسی در میان اهالی ماورای قفقاز ذکر می‌کند. چه اینکه وی آموختن فارسی را نه تنها لازم حتی واجب می‌داند. قانون قدسی و ترجمه روسی آن مدتهای مدید در مدارس ماورای قفقاز و روسیه تدریس می‌شد و در آموزش پارسی نقش مهمی داشت. مؤلف که خود از شاعران برجسته روزگار بود و دارای دیوان شعر فارسی، در قانون قدسی بعضی قواعد دستوری را به شکل منظوم می‌آورد. از آن میان می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

اقسام حروف فارسی بشنو هستی و سخن اگر تو واقف
پنج است روابط و زواید تشبیه و عوامل و عواطف^(۱)

و یا:

هر آن نقطی که در گفتن شود صرف^(۲)

بدان اسم است یا فعل است یا حرف

قانون قدسی یا زبان فارسی با اشتقاق و اعلال شامل مقدمه و سه مرحله است. همان گونه که پیشتر اشاره شد مؤلف در مقدمه از انگیزه تألیف کتاب سخن می‌گوید.

کتاب قواعد صرف و نحو زبان فارسی اثر حاج عبدالکریم ایروانی تبریزی که در نیمه نخست سده نوزدهم به چاپ رسید در آموزش زبان

۱. (قدسی)، ع. یادکوبه‌ای قانون قدسی، (زبان فارسی یا اشتقاق و اعلال)، دارالطبع تفلیس.

فارسی نقش بسیار مهمی ایفا کرد. عبدالکریم ایروانی که خود به امر تدریس اشتغال داشت، با درک نیاز فارسی آموزان به تألیف کتاب مذکور پرداخت. «قواعد صرف و نحو زبان فارسی» شامل مباحثی چون ماهیت و منشأ زبان، علم اصوات، صرف و نحو و... می‌باشد. این کتاب به سال ۱۲۶۲ هجری در تبریز منتشر شده است. ایروانی جز این، کتابی دیگر با عنوان مختصر عروض دارد که آن نیز در واقع برای دانش آموزان تألیف شده است. مؤلف در موارد مختلف نمونه‌هایی از اشعار رودکی، ناصر خسرو، فردوسی، خاقانی، نظامی، سعدی، حافظ و... می‌آورد. قواعد صرف و نحو زبان فارسی در آموزش و گسترش زبان فارسی حائز اهمیت بسیاری است.

از دهه هشتاد سده نوزدهم، در نتیجه مجاهدات و تلاشهای روحانیان و رجال مذهبی قفقاز کتب درسی متعددی درباره زبان فارسی و تاریخ اسلام تألیف شد. کتاب مفتاح لسان فارسی اثر شیخ عبدالسلام آخوندزاده مدرس علوم دینی دارالمعلمین ماورای قفقاز از آن جمله است. مفتاح لسان فارسی مشتمل بر سه باب است:

۱- باب اسم ۲- باب فعل ۳- باب قید وادات که هر بابی خود شامل چند فصل می‌باشد. مفتاح لسان فارسی متأثر از کتب قواعد عربی است. با این همه تا اواخر قرن نوزدهم این کتاب در اکثر مدارس آذربایجان و نواحی دیگر قفقاز تدریس می‌شد.

علی میرزا نریمان‌اف معلم زبانهای ترکی و فارسی مدرسه مسلمانان تفلیس برای تسهیل تدریس زبان فارسی چند کتاب درسی نوشت. تحفة الصبیان از آن جمله است. این کتاب شامل هشتاد و هفت صفحه است.

سلطان مجید غنی‌زاده و علی اسکندر جعفرزاده کتاب کلید ادبیات را

برای فارسی آموزان مدارس روس - تاتار در باکو نوشته‌اند. این کتاب در ایران مصر و هندوستان تجدید چاپ شده است. در اواخر قرن نوزدهم کتاب اصول جدید لسان فارسی تألیف صفرعلی بیگ‌اف به طبع رسیده است.

کتاب دستور فارسی و رهبر سخن اثر میرزا محسن ابراهیمی و کتاب بدرقه‌الاطفال فی اصول تدریس الفارسیه اثر عباس رازی محمدزاده نیز از دیگر کتابهایی هستند که در این دوره برای آموزش زبان فارسی نوشته شده‌اند. بدرقه‌الاطفال فی اصول تدریس الفارسیه در دو جلد می‌باشد که جلد نخست آن در سال ۱۹۱۱ و جلد دوم آن در سال ۱۹۱۹ در باکو چاپ شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

www.iaes.ir

www.iaes.ir

www.iaes.ir

www.iaes.ir

www.iaes.ir

www.iaes.ir

www.iaes.ir

www.iaes.ir

www.iaes.ir

www.iaes.ir